

**NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO
LESWI NDHUNDHUZELAKA VAVASATI
EKA XITSONGA (AN ANALYSIS OF
PRAISE POETRY WITH SPECIAL
REFERENCE TO XITSONGA WOMEN)**

HI

R.O NKATINGI

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTER OF ARTS

(MINI - DISSERTATION)

AS

IN THE

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES

School of Languages and Communication Studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR : DR O R CHAUKE

YEAR : 2014

DECLARATION

I declare that **Nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati eka Xitsonga. (An analysis of praise poetry with special reference to Xitsonga women)** hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Masters of Arts in the Department of Languages has not previously been submitted by me for a degree at this or any other university, that is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

R.O NKATINGI (Ms)

2014

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

NONGOLOKO WA LESWI NGA ENDZENI

NHLOKOMHAKA	PAPILA
1. MANGHENELO	1
2. XITATIMENTE XA XIPHIQO	2
3. NKOKA WA NDZAVISISO	5
4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	5
5. MAENDLELE YA NDZAVISISO	6
6. MINDZAVISISO LEYI ENDLIWEKE	6
7. NHLAMUSELO YA MATHEME	9
8. NKATSAKANYO	9
9. NDZIMA YA 2	10
10. MATIMU YA VATSARI	10
11. NKOMISO WA SWITLHOKOVETSELO	17
12. VUTLHOKOVETSERI	25
13. NDZIMA YA 3	27
14. NXOPAXOPO WA NDZAVISISO	27
15. NDZIMA YA 4	83
16. SWIBUMABUMELO	83
17. NDZIMA YA 5	83
18. NKATSAKANYO	83
19. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	85

(i) XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu Xa Matilo, Tata wa mina, Loyi a ndzi nyikeke vutlhari bya ku kota ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni. Tatana ndza khensa, ndzi leswi ndzi nga xiswona namuntlha hikokwalaho ka ku tsetseleriwa hi musa na rirhandzu ra ku huma ekaya etilweni.

Dokodela O.R. Chauke, a wu ntsongo exikarhi ka vamatiko, na wena wa fanela ku ndhundhuzeriwa tani hi ndzavisiso wa mina wu vulavulaka hi ku ndhundhuzela, kula Xinyori u ringana na ndlopfu, u tirhile swinene. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela mulanguteri wa mina. A swi nga olovi eka goza leri, ri hambanile ngopfu na magoza lama ndzi hundzeke eka wona, kambe a wu ndzi helelanga mbilu, u yile emahlweni hi vutshila na ntokoto wa wena u ndzi letela. U rivoni leri nga timekiki. Ndzi ri hambesa, ku dya hi ku engeta!

Ndzi khensa tatana M.G Magagane, tatana N.C Makhuba loko ndzi mi endzerile emakaya ya n'wina, mi ndzi pfulerile swifuva swa n'wina mi ndzi nyika matimu ya n'wina, Phurofesa C.P.N Golele na tatana G.S Mayevu ndzi khensa loko mi ndzi emeyilerile matimu ya n'wina. Ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana xandla!

Eka vatswari va mina, Khazamula Paul na Kwatisa Jacqueline Nkatingi, ndzi nga vula yini mhani na papa, handle ka n'wina mi nga ndzi hlohletela ku suka evuhlangini ingi ndzi nga fikanga laha namuntlha. Ndzi khensa nkhavi wa n'wina lowu a mi ndzi cambutela hi wona loko ndzi ala ku ya exikolweni, loko ndza ha ri purayimari. Ndzi khensa ndzi vuyelela vatswari va mina, ndzi ri Inkomu!

Eka vamakwerhu, Patricia, Herman, Harold na xisivarhumbu xa manana na tatana Virginia, ndzi khensa nseketelo wa n'wina. Eka muhariva wa mina Maria Nkatingi, ndzi khensa nseketelo wa wena, loko ndzi nga lavi ku ya emahlweni na Masters, u vurile marito lawa : "Hahani, kondzelelani a swi dlayi, hina a hi ta va hi file khale hi tibuku" inkomu nkata makwenu Herman. Na wena muhariva Tsakani Nkatingi a ndzi ku rivalanga.

Ndzi khensa ndyangu wa mina, nuna wa mina, Solly, a wu nga tshiki ku ndzi heleketa etlilasini, eYunivhesiti ya Limpopo ku suka eGiyani, ngopfungopfu loko ndzi endla ndzavisiso lowu, ku komba leswaku u ndzi navelela leswinene evuton'wini, ndzi ri khanimambo Mavikane, Mn'wanati, wo lema rihlelo hi macimba ya tihuku,

Guyu, Maxakadzi, ndza khensa. Eka vana va mina, vanhvana va mina, Mondy na Tiyani, na xisiva rhumbu xanga, jaha ranga Tshepo Mavikane, ndzi nga rivali xitukulwana xa mina xa madyondza, Katekile (Tuku) ndza mi khensa vananga, a mi ndzi pfumala, mi vona wonge a ndzi mi nyiki nkarhi wo ringanela, a ndzi ringeta ku mi khwajela sweswi ndzi nga mi vuyela na swona. Leyi i buku ya mina ya vumbirhi ya ndzavisiso, tibuku letimbirhi leti, ti hlayeni mi tiphina hi miehleketo ya mana wa n'wina. Kulani mi dyondzeka ku tlula mina. Dyondzo a yi dlayi, loko a yi dlaya a ndzi ta va ndzi file. Ndza mi khensa ndzi vuyelela vananga. Hosi a yi mi endle hi tintswalo, musa , rirhandzu, nkateko na vutlhari. Ku dya ngopfu a hi ku hlula ndlala.

INKOMU!

(ii) NKATSAKANYO / NKOMISO

NDZIMA YA 1 : Eka ndzimana leyi ndzi ta andlala mpimanyeto wa ndzavisiso lowu ku nga : Manghenelo, xitatimente, nkoka, xikongomelo, nsusumeto, maendlele, xikopu xa ndzavisiso, tihlamuselo ta matheme na mitirho leyi endliweke.

NDZIMA YA 2 : Ndzimana leyi hi laha ku nga ta paluxiwa matimu ya vatsari, Mbhazima Graham Magagane, Noel Casper Makhuba, C.P.N Golele na G.S Mayevu. Nkomiso wa swithokovetselo leswi ndzi nga ta swi tirhisa. Nhlamuselo ya vutlhokovetseri.

NDZIMA YA 3 : Eka ndzimana leyi hi laha swithokovetselo leswi nga hlawuriwa swi nga ta xoperiwa kona hi maendlele lama : Ku ndhundhuzeriwa ka vavasati ku ya hi ku va va ri vanhu vo tikhoma, vo tirhisa mavoko, vo tirhandza, vo rhandzeka na ku va na rirhandzu, vo saseka, vatirheli va rixaka, vanhu va vutihlamuleri, vo ndhundhuzelana hi xivona, tihosi na ku kota ku koka rinoko ra vavanuna.

NDZIMA YA 4 : Ku paluxiwa xikongomelo xa swithokovetselo leswi tirhisiweke, leswi kombaka ku ndhundhuzela vavasati hi mitirho leyinene. Mhaka yikulu i ku tsundzuxa rixaka lava a va tsala va sola vavasati, va va teka va ri valoyi, madlakuta, vulolo, vahlevi, vanhu vo ka va nga tshembekangi na rivengo, leswaku i nkarhi wa ku vona leswinene hi vavasati va tsala va va ndhundhuzela.

NDZIMA YA 5 : Laha hi laha hi nga ta kuma swibumabumelo swa ndzavisiso.

NDZIMA YA 6 : Laha hi laha hi nga ta kuma nkatsakanyo wa ndzavisiso.

(iii) SUMMARY

CHAPTER 1 : This chapter outlines the research proposal as follows : The introduction, statement of the research, value of the research, aim of the study, cause effects, methods to be used, scope of research, definition of the terms and literature review.

CHAPTER 2 : This chapter outlines the biography of the authors : Mbhazima Graham Magagane Noel Casper Makhuba, C.P.N Golele and G.S Mayevu. The selected poems to be used for the research. Definition of poetry.

CHAPTER 3 : In this chapter selected poems are going to be analysed as per the following method : women are to be praised according to the way they hold themselves, the way they work, they have love, they are beautiful, they work for the community, they are responsible, they can praise each other, they are kings and they can attract men.

CHAPTER 4 : This chapter outlines the used selected poems, which shows us that women have to be praised because of their good work. The most important thing is to remind those authors who use to write and depicts women negatively, as witches, prostitutes, laziness, gossipers, unfaithful and full of hatred, now is the time to praise them.

CHAPTER 5 : This chapter outlines the recommendation of the research.

CHAPTER 6 : This chapter conclude the research by outlining the findings and summary of the research.

1. MANGHENELO

Vavasati i vanhu va nkoka swinene eka vutomi bya mani na mani. I vanhu vo xiximeka swinene. I swivumbiwa swa ku hlonipheka na ku tsakeriwa hi munhu un'wana na un'wana. Ndzi vula leswaku va tsakeriwa hi munhu un'wana na un'wana hikuva va tsakeriwa hi vavanuna na vona vinyi va tsakelana hi xivona.

Ku na mihlangano yo hambanahambana ya vamanana kumbe vavasati. Ku na nhlango wa vavasati wa khale ka Mfumo wa Gazankulu, lowu a wu vuriwa GWA (Gazankulu Women Association).

Nhlango lowu ndzi wu boxeke laha henhla a wu fangi, hikuva wu khome hi vavasati, hi ku cinca ka mikarhi, na hi ku cinca ka swilo ku nga ku n'okisiwa ka ti'homelands' hi va xilo xin'we, wu vuye wu wela eka Nhlango wa vavasati wa ANCWL (African National Congress Women's League). Nhlango lowu wu tiveka ngopfu misava hinkwayo, naswona i nhlango lowu nga tiya swinene. Leswi swi paluxa hi leswi wu nga yimeriwa hi vavasati. Mihlangano yo tala leyi nga yimeriwa hi vavasati yi tiyile swinene.

Ehansi ka nhlango lowukulu ku na mihlangano leyitsongo ya vavasati leyi tivekaka hi 'society' na 'working group'. Eka mihlangano leyitsongo leyi vavasati va hlangana va pfunana loko wansati a ri ku tsakeni kumbe eku rileni, ku nga va ntlangu, nkhuvo kumbe nkosi. Vavasati va hlangana va pfunana hi mavoko, ku nga ku tirhelana, na hi mali, ku nga ku nyika mali eka munhu loyi a fanelaka a tirheriwa leswaku ntirho wu ta famba kahle. Ku na xivuriso lexi nge: "Behind every successful man, there is a woman."

Leswi swi ndhundhuzela vuswikoti lebyi vavasati va nga na byona. Eka ku humelela ka wanuna un'wana na un'wana ku na wansati endzhaku ka swona. Hambi mindyangu loko hi yi vona yi humelela vavasati va va va lo khoma swi tiya, va seketela vanuna va vona. Etikweni, tiko ri famba kahle hi ku va vasati va hosi va khomana va tirhisana swinene na hosi ya tiko rero hi ku hetiseka.

Vavasati va na vuswikoti lebyikulu swinene, va swi kota ku fambisa muti va ri voxe, ku nga ri na wanuna eka ndyangu wolowo. Wansati a ri mutswari a ri yexe wa swi kota ku va na muti wo saseka, wu kula, wu va na nhlonipho, na vana va kula va ri na xichavo na ku xixima vanhu van'wana, kasi vavanuna lava nga vaka na miti leyinene handle ka wansati a va talanga, va

hlayiwa etitihweni. Loko hi languta eka vutlhokovetseri hi kuma leswaku ku na vatlhokovetseri vo tala lava ndhundhuzelaka vavasati hi ku vona mitirho ya vona leyinene.

2. XITATIMENTE XA XIPHIQO

Vatsari vo tala kumbe vo hambanahambana va paluxa vavasati tanihi vanhu va swiyimo swa le hansi, va tlhela va tshikeleriwa na ku soriwa eka vutomi bya masiku hinkwawo. Matsalwa yo tala ya vutlhokovetseri ya tsan'wa na ku sola vavasati, hi yo mhaka ndzi lava ku vulavula kumbe ku paluxa ku ndhundhuzeriwa ka vavasati hikuva swi kona switlhokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati.

Ku soriwa ka vavasati ku voniwa hambi eBibeleni loko Hosi Yesu a phamela ntshungu wa vanhu wa 5 000, vavasati na vana a va nga hlayiwi. Leswi swi seketela hi Botha (2000: 50) loko a ku: *"There were about five thousand men, not counting the women and children"* Vavasati a va katsiwi helo kun'we na vana va xisati, lava a va tekeriwa enhlokweni i vana va xinuna. Leswi swi seketela hi Stearman (1999:53) loko a ku :

Some societies greatly value sons over daughters. Sometimes daughters are killed shortly after birth or deliberately neglected after birth, receiving less food or proper care than brothers.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vana va xinuna hi vona lava a va ri na nkoka, a va hlayisiwa swinene, kasi lava va vanhwanyana a va dlawa endzhaku ka ku beburiwa, kumbe va nga tekeriwi enhlokweni, va nyikiwa na swakudya switsongo. Leswi a swi endla hi leswi vavasati a va tekeriwa ehansi, va voniwa va nga ri va nkoka evuton'wini. Vana va xisati a va vuriwa tihuku to khomela vayeni. Leswi swi kombisa leswaku vavasati kumbe vana va xisati a va kurisiwa ntsena leswaku va ya evukatini, va ya kurisa ntsena xivongo xa muti wolowo kambe vona va nga tekiwi va ri nchumu.

Vavasati a va nga ri na lung'helo ro nghenelela eka swa tipolitiki, hambi ku ri ku pfuna etikhoto. Loko ku fika nkarhi wa nhlawulo a va nga pfumeleriwi ku ya hlawula. Vavanuna a va fanele ku ya va hlawulela, va hlawula nhlangano lowu tsakisaka vona ntsena. Leswi swi seketela hi Mario jo Buhle (1946:1844) loko a ku :

Only in 1920 did women gain the right to vote, therefore women have no direct role in electoral

campaigns until relatively recently in the history of the left.

Vavasati va vuye va pfumeleriwa ku hlawula hi lembe ra 1920. Ku ka va pfumeleriwa ku hlawula hi leswi va nga lo swi lwela swinene, va kala va hlula. Hi yo mhaka ndzi tiyisisa leswaku vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa, hikokwalaho ka vuswikoti bya vona. Khale vavasati loko va tsala tibuku a ti nga kandziyisiwi hi mavito ya vona, a ti fanele ku kandziyisiwa hi mavito ya vanuna va vona. Loko va nga ri na vanuna a va fanele ku kuma munhu wa xinuna loyi a nga ta va kandziyisela tibuku, wonge hi yena a nga tsala buku yaleyo, kasi a nga hoxanga na xandla eka buku yaleyo. Leswi hi swi seketela hi buku ya *Animal farm*, leyi nga tsarisiwa hi vito ra George Orwell hi ku va vavasati va nga pfumeleriwi ku va vatsari va tibuku. I khale vavasati va endla swa nkoka va kandziyeriwa. Loko swi fika eka timhaka ta dyondzo vavasati a va nga pfumeleriwi ku nghena xikolo, va rivala xivuriso xa Xinghezi lexi nge: *"When you educate a woman you educate a nation, but when you educate a man you educate an individual."*

Leswi swi paluxa leswaku vavasati va na vuswikoti bya ku ndlandlamuxa tiko, hikuva loko va dyondzile a va tshami na swona, kambe va dyondzisa tiko, kasi vavanuna loko va dyondzekile i swa munhu un'we ntsena.

Vavasati va soriwa hi ku nyikiwa mitirho ya le hansi, yo fana na ku rhunga, ku hlakula, ku basisa etihofisini, ku endla tiya, ku pfuneta etindlwini na ku hlayisa vana. Va holeriwa mali ya le hansi swinene. Hambiloko va lo dyondzeka ku fana na vavanuna kumbe ku hundza vavanuna a va holeriwa mali ya le hansi. Vavasati a va nga hlayiwi helo. Leswi swi seketela hi Anthony Giddens (1989 : 17) loko a ku :

Women are ever-presented in poorly paid job sectors, but even within that same occupational categories as men, women on average have lower salaries.

Stearman (1999:14) yena u seketela leswi vuriweke hi Anthony Giddens, yena u ri :

Women became drivers, plumbers, electricians, engineers- even police officers and undertakers - all traditionally seen as 'male jobs'. Often women served as civilian or military nurses. They worked long hours

in often dangerous conditions. Although women were doing men's work, they were paid much less than men. In addition, they still had to undertake their unpaid work in their homes.

Marito lama ma tiyisisa leswaku vavasati hambu va dyondzeka kumbe ku tirha mitirho leyi endliwaka hi vavanuna, va holeriwa mali yitsongo kumbe va tirha va nga holeriwi nchumu. Nkarhi wun'wana va tirha nkarhi lowo leha, eka swiyimo swo tika va nga holeriwi mali yo ringana na vavanuna, kumbe va nga holi.

Ndzavisiso lowu wu ta paluxa nkoka wa vavasati eka rixaka ni le tikweni. Ku na vavasati vo tala lava ndhundhuzeriwaka vo fana na Florence Nightingale, muongori wo sungula wa xisati, loyi a nga tisa rivoni etikweni hinkwaro, loyi a vuriwa. "The lady with a lamp".

Vito leri u ri kume hikokwalaho ka mitirho ya yena leynene, navusiku a jikajika a khome rivoni a ongola vavabyi.

Masocha lava a va vuya enyimpini va ri na maphokolo, a nga va heleli mbilu, a va ongola. Vaongori vo tala lava va tirhaka hi nkhekhi va fanisiwa na yena. Wansati wa tintswalo na rirhandzu.

Ndzavisiso lowu wa Florence Nightingale wu huma eka buku ya *Wikipedia, the free encyclopedia*.

Kasi un'wana loyi a ndhundhuzeriwaka hikokwalaho ka nkoka wa yena i Lillian Ngoyi, n'watipolitiki na mulweri wa ntshuxeko eka vavasati. U vile wansati wo sungula ku hlawuriwa eka 'Executive Committee' ya ANC, laha a nga pfuna ku simeka 'Federation of South African Women'. Hi yena wo sungula ku va 'president' ya ANCWL (African National Congress Women's League), hi 1953 vavasati a va macha, va ya Pitori, Union Buildings, va lwela ku tshama va rhwale madompasi, va rhangele hi yena. Hikokwalaho ka migingiriko ya yena u endzele matiko yo tala yo fana na va Russia, China na man'wana. Namuntlha hi na siku ra vavasati, ro xiximeka ra ti 9 Mhawuri, hikokwalaho ka Lillian Ngoyi. Wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Ndzavisiso lowu wa Lillian Ngoyi wu huma eka buku ya *Wikipedia, the free encyclopedia*.

Mother Teresa na yena hi un'wana exikarhi ka vavasati loyi a ndhundhuzeriwaka. Wansati loyi a ri mudyondzisi, a va nhloko ya xikolo, endzhaku a vitaniwa hi Xikwembu ku va mutirheli

na mupfuni wa vanhu. A a ri 'nun'. U endzerile tindhawu to hambanahambana ku pfuna lava nga na vuvabyi bya nhlokonho, vana lava nga riki na vatswari na titliliniki leti a ti kumeka hinkwako. U endlile kaya ra vuhlayiselo bya vanhu lava nga na HIV/AIDS. Hi migingiriko ya yena u tlhomiwe risiva ra 'Jewel of India', kona kwale India, a tlhela a kuma risiva ra 'Nobel Peace Prize'.

Ndzavisiso lowu wa Mother Teresa wu kumeka eka buku ya *Wikipedia, the free encyclopedia*.

Mfumo na wona hikokwalaho ka ku vona migingiriko ya vavasati, wu va rhangisa emahlweni. Namuntlha vavasati vo tala i varhangeri, naswona va kumeka hi xitalo epalamente ya tiko.

3. NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku ndhundhuzela vavasati eka swithokovetselo swa Xitsonga, tanihi leswi ku nga hava ntirho lowu endliweke wo xopaxopa swithokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati.

Ndzavisiso lowu wu ndhundhuzela vavasati hikokwalaho ka mahanyelo ya vona, matikhomele ya vona, tintswalo leti va nga na tona na rirhandzu leri va ri kombisaka eka swiyimo swo hambanahambana.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna eka vatsari vo hambanahambana leswaku loko va tsala tibuku va ndhundhuzela vanhu va nga vi na mboyamelatlhelorin'we eka rimbewu ro karhi ra vanhu, kambe va languta vanhu hinkwavo hi ku angarhela va ri na nkoka. Wu ta tlhela wu pfuna ku kombisa leswaku vavasati va na nkoka evuton'wini.

4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa leswi vatlhokovetseri van'wana va ndhundhuzerisaka xiswona vavasati. Ku ya hi vatlhokovetseri lava va paluxa vavasati va ri vanhu va ku kota ku aka miti na tiko, vanhu va nsovo na tintswalo, va tlhela va va vanhu va rirhandzu swonghasi. A va tilaveli swa vona va ri voxo.

Loko ku langutiwa eka mindzavisiso leyi endliweke ku kumeka leswaku vatsari vo tala va sola vavasati, va va paluxa va ri vabihi, vayivi, madlakuta, va ri vanhu lava nga na rivengo swinene lava kotaka ku hangalasa na ku onha swinene.

Xikongomelo xa matsalwa lama nga tirhisiwa i ku lemukisa vanhu kumbe rixaka hi nkoka lowu nga kona exikarhi ka vavasati, hi ku va ndhundhuzela ku ya hi switlhokovetselo swo hambanahambana. Tinxaka hinkwato ti ta tekela enhlokweni vukona bya wansati un'wana na un'wana laha misaveni, hikuva na vona va endla xiphemu xo karhi evuton'wini, naswona xiphemu xa nkoka swinene.

Mikongomelo leyi nga tirhisiwa yi paluxa vavasati va ri vanhu va rirhandzu, lava nga na vurhangeri, lava nga na vutihlamuleri, vanhu vo saseka, vanhu vo tikhoma na ku va vatirheli va rixaka, vatirheli va tiko. Kutani hikokwalaho ka swendlo swa vona leswinene va fanela ku ndhundhuzeriwa.

5. MAENDLELO YA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa maendlelo ya ku tirha hi ku xopaxopa matsalwa, lawa hi Xinghezi ku nga “*content analysis*.” Ku xopaxopiwa timhaka leti khumbaka vutomi na mahanyelo ya vanhu va tinxakanxaka to karhi.

Endlele leri ra 'content analysis' i endlele ro hlaya matsalwa hi xikongomelo xo humesela erivaleni swihlawulekisi leswi nga kona eka tsalwa ku ya hi matirhisele ya mutsari ya ririmi. Leswi swi seketela hi Franzosi (2008 : XX1) loko a ku :

Content Analysis ... attempts to characterise the meaning in a given body of discourse in a systematic and quantitative fashion.

Kutani endlelo leri ra ku humesela erivaleni swihlawulekisi swa tsalwa, swi ta pfuna eka nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati.

6. MINDZAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

6.1 H.R MASHAO (2004)

Mashao u endlile ndzavisiso wa: *The portrayal of child and women abuse with special reference to selected Northern Sotho level*, laha a hlamuselaka vavasati na vana eka swiyimo swo biha swa vutomi.

Mashao a nga vulangi nchumu hi mitirho leyinene leyi endliweke hi vavasati, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa mitirho leyinene leyi endliweke hi vavasati.

6.2 A.T LAMULA (2012)

Lamula eka nhlokomhaka ya yena ya masitasi u tsala hi: *Nxopaxopo wa ku oviwa ka timfanelo ta vavasati* eka tsalwa ra *Khale ka makwangala* hi F. Rikhotso.

Lamula u xopaxopile swiphiso leswi xopaxopaka vana na vatswari hi ku angarhela. Mutsari u kombisa hi vuenti ku oviwa ka timfanelo ta vana na vamaana wa vona eka mitsheketo. Kun'wana mutsari u kombisa makwanga lawa vatatana va nga na wona ehenhla ka mindyangu ya vona.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka ku endla leswaku hi twisisa xiyimo xa vavasati.

6.3 K. MAKHUBELE (2012)

Eka nhlokomhaka ya yena ya masitasi u tsala hi *Nxopaxopo hi ndlela leyi Shabangu a paluxaka vavasati hi yona eka tsalwa ra Xidawudawu na Xivoni xa vutomi: Maendlele ya feminism.*

Eka ndzavisiso lowu Makhubele u kombisile hi ndlela leyi Shabangu a paluxeke hi yona vavasati, eka matsalwa lawa vavasati va paluxiwa va ri vabihi lavakulu, va ri makhamba, va ri valoyi, va paluxiwa va ri swiphukuphuku, va ri vahembi. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa xiyimo xa vavasati eka matsalwa yo hambanahambana.

6.4 T.S HOBYANE (2012)

Eka ndzavisiso wa yena wa masitasi, Hobyane u tsala hi nhlokomhaka ya *Nxopaxopo wa ku oviwa ka timfanelo ta vamaana eka tsalwa ra Ndlanlalati ya malenga* ra A.D Mahatlane na *Nkhavi wa le ndzhaku* ra M.B. Mkhari.

Hobyane u andlala erivaleni hanyelo leri vangiwaka hi vavanuna vo vonela vavasati ebodhleleni, leswi endlaka leswaku vavasati timfanelo ta vona ti oviwa kumbe ti tsan'wiwa.

Hobyane u tlhela a hlamusela vumunhu hi ndlela leyi humeselaka hungu ra ku oviwa ka timfanelo ta vamanana eka matsalwa lamambirhi. U tlhela a khutaza vavasati ku tshika ku tilangutela ehansi va yimela ntiyiso. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa xiyimo xa vavasati na ku hi lemukisa nkoka lowu va nga na wona evuton'wini.

6.5 S.J MALUNGANA (1994)

Eka ndzavisiso wa yena wa vudokodela wa *Vuphati: Praise Poetry in Xitsonga*, u tsala hi vuphati exikarhi ka vanhu a karhi a languta hi ku angarhela eka swa mfuwo wa rixaka, swa dyondzo, swa tipolitiki, swa vukhongerani ni swa ikhonomi. U tlhela a kana hi maendlelo ya le ka xiya-ni-moya ya ku bumabumela. Eka swiphato leswi tirhisiweke u kombisa hi ku enta matirhiselo ya ririmi eka swiphato swo hambanahambana leswi xopaxopiweke swa dyondzo leyi.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku twisisa xiyimo xa vavasati evuton'wini bya masiku hinkwawo ku ya hi swithokovetselo swo hambanahambana.

6.6 M.J MONA (1997)

Mona eka ndzavisiso wa yena wa masitasi wa *The Teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J., Chauke S.P. and Magayisa M.J.* U kombisa hi ndlela leyi vutlhokovetseri bya Xitsonga byi tikombaka hakona loko byi xiyiwa exikarhi ka vutlhokovetseri byo hambanahambana, ku suka eka nkarhi wa khale ku fika sweswi. Mona u nghene swinene eka vuxokoxoko bya vatsari bya Afrika-Dzonga ni bya Xitsonga.

Eka ndzavisiso lowu ku kumeke leswaku ku na ku vuyeleriwa ka mikongomelo yin'we, ko fana na le ka vavasati, vuoswi, vusiwana, vukati, rirhandzu, vutitsongahati, vuloyi ni vumunhu. Mona u bumabumela leswaku vatsari na tikhamphani ta tibuku ti fanele ku ta na mikongomelo yintshwa ya matsalele, ku nga ri ku languta ntsena eka leyi tirhisiweke ngopfu.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka nkongomelo wo hambana ni yin'wana leyi tirhisiweke eka vutlhokovetseri.

7. NHLAMUSELO YA MATHEME

7.1 Xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo i tsalwa leri mutsari a tirhisaka ririmi ra yena ku phofula leswi a nga na swona emiehleketweni ya yena. Mutsari u va a karhi a paluxa matitwele ya yena na miehleketo ya yena hi ku tirhisa xitayili na maendlele ya yena, na nkholuko wa xitlhokovetselo xexo. Dickson (1924:86) u hlamusela xitlhokovetselo hi ndlela leyi :

Literal work in which special intercity is given to the expression of feelings and ideas by the use of distinctive style and rhythm ...

Kasi Roberts (1990: 4) yena u ri : *"Poetry is a broad term that includes a great number of subtypes ..."*

Vutlhokovetseri i theme leri anameke swinene leri katsaka nhlayo ya le henhla ya tinxakantsongo. Vutlhokovetseri i mhaka ya ku enta swinene.

7.2 Risimu

Risimu i nkatsakanyo wa marito lama tirhisiwaka eka ku yimbelela. Leswi swi seketela hi Wales (2001) loko a ku: *"...a song is a composition for voice or voices, performed by singing"*.

Kasi Hornby (2010:1419) yena u hlamusela risimu hi ndlela leyi: *"A short piece of music with words that you sing"*.

Risimu i ndlela leyi munhu a phofulaka leswi nga embilwini ya yena hi ndlela ya ku yimbelela, a humesela ehandle marito lawa a lavaka ku ndhundhuzela kumbe ku phofula wona.

8. Nkatsakanyo

Ku ndhundhuzela vavasati i nchumu lowu nga wa nkoka swinene evuton'wini. Vatsari va tibuku va ha khutaziwa swinene ku tsala va ndhundhuzela vavasati, hi ndlela ya ku va nyika matimba leswaku va ya emahlweni na mitirho ya vona leyinene, ku aka mindyangu, ku aka tiko hi vutihlamuleri na ku tiyimisela swinene. Swi nyika vavasati matimba yo engetela vuswikoti na vutivi lebyi va nga na byona, va tlhela va kota ku tiantswisa hikokwalaho ka ku ndhundhuzeriwa.

NDZIMA YA 2

1. MATIMU YA VATSARI VA MATSALWA LAMA HLAWURIWEKE

1.1 MATIMU YA MBHAZIMA GRAHAM MAGAGANE

Mbhazima Graham Magagane u velekiwile hi 28 N'wendzambahala 1950, eka Mlamula emugangeni wa ka Muswane exifundzheni xa ka Malamulele, lexi nga ehansi ka xifundzhankulu xa Vhembe. I rikotse eka vana va nhungu va tatana Mkhacani Steven Magagane na manana Mhlava N'wa-Risenga Magagane, havambirhi vatswari lava va hundzile emisaveni.

Magagane u sungurile xikolo hi lembe ra 1960, epurayimari ya ka Muswane, laha a nga pasa ntangha 6 hi lembe ra 1967, leyi a yi vuriwa 'standard 6' hi nkarhi wolowo. Hi 1968 u yisile emahlweni tidyondzo ta yena esekondari ya Shingwedzi, a ya dyondza 'form 1' ku nga giredi 8, ku fika loko a pasa matiriki ya yena hi lembe ra 1972. Hi 1973 a nga yanga emahlweni na swa tidyondzo, u kumile ntirho wa vubalana eka majistarata wa ka Malamulele, laha a tirha tanihi ntoloki ya le khoto.

Hi lembe ra 1974, u swi vonile leswaku ku tirha a nga ri na maphepha a swi pfuni nchumu, kutani a yisa tidyondzo ta yena emahlweni hi ku ya dyondzela vuthicara ekholichi ya Tivumbeni, ku ya fika lembe ra 1975, laha a tokoteke hi Mathematics na General Science.

Loko a ri eTivumbeni hi lembe ra yena ro hetelela, a ri munhu wo hungasa hi ku hlalaya phephahungu, laha a voneke xinavetiso xa ntirho wa vuhaxi eka Radio-Tsonga leyi a yi ri eJohannesburg. U apulayile, kutani a vitaniwa ku ya hlahluviwa laha a nga vuya a pasa nhlahluvo wolowo. Hi lembe ra 1976, u sungurile ku tirha eka SABC, leyi a yi ri e'corner' Fox na Commissioner Street, tanihi muhaxi eka nongonoko wa xiyenge xa Ririmi. Ejoni u tirhile 1976 na 1977, kutani hi 1978 Radio-Tsonga yi rhurhela ePietersburg, laha a nga rhurha a famba na yona. U tirhile ku fika 1981, laha hi lembe rero ku nga pfuriwa xitichi eGiyani, kutani a hundza a famba na xona eGiyani laha a tirheke malembe ya 1981 ku fika 1982.

Hi 1983 a thoriwa eka Mfumo, eka Ndzawulo ya Dyondzo, eGiyani, eka Language Section, a ri 'senior language officer'. Hi lembe rero Xitsonga a xi tlangela dzana (100) ra malembe xi karhi xi tsariwa.

Hi 1984 u yisiwile exikolweni xa le henhla xa Risinga ku ya va Nhloko ya Ndzawulo.

Magagane u yile emahlweni na swa tidyondzo, a endla B.A eUNISA, hi lembe ra 1988. Hi 1993 u endlile Diploma ya Educational Management eYunivhesiti ya Venda. Hikokwalaho ka migingiriko ya yena u tlhomiwile risiva hi ku nyikiwa xitifikhethi xa Winter School Management hi Yunivhesiti ya Natal ehansi ka rhavi ra Pietermaritzburg. Kona hi 1993 u thoriwile ku va nhloko ya xikolo xa le henhla xa Nhluvuko, lexi kumekaka eka Shimange ehansi ka sekete ya Shamavunga. U tirhile kona ku fika lembe ra 2010 loko a ya eku wiseni.

Eka malembe ya yena ya ku wisa a nga tshamangi hi mavoko. Hi un'wana wa mutsari wa mitlangu eka Munghana Lonene. Hi tlhelo i mufambisi eka mitlangu yo hambanahambana yo fana na micato, masiku ya ku velekiwa, ku tlangela malembe ya ku tekana na le ka ku tlangela ku khensa vatswari. Loko a nga ri ku fambiseni u tala ku va xivulavuri xa siku eka mitlangu yo kota yaleyo.

Sweswi i mufundhisi wa kereke ya Good Shepherd Church eGiyani, leyi nga na marhavi eka Tomu, eka Nkuri na le ka Mapayeni eka Homu.

Tatana Magagane u tsarile tibuku leti landzelaka:

U khanya mani?

Matlhari hansi

Matshopetani ya vuhlangi

Mihandzu ya ntiyiso

Xi rhumbukile

Bubutsa ra mangatsila

Mahentshihentshi

The year that was- 1990

Tolo na tolweni

Xipotwana xa Magezi

Ta ha ri kona tibuku leti nga yimela ku kandziyisiwa ku nga:

Evukon'wanini bya tinghwendzha

Vukati bya swikhovha

Eka Makhanani a ku vutiwi

Tiko ranga

Tatana Magagane u tlhomiwile risiva ka nharhu hi ku landzelelana eka mimphikizano ya va ka Kagiso Publishers hi matsalwa lama landzelaka:

U khanya mani?

Matshopetani ya vuhlangi

Mihandzu ya ntiyiso

U vile muhluri eka tindzimi hinkwato ta Afrka- Dzonga, laha a nga kala a rhumeriwa ematikweni ya le handle lama landzelaka:

Britain, France, Germany, Switzerland, Austria, Holland, Belgium na Italy.

1.2 MATIMU YA NOEL CASPER MAKHUBA

Noel Casper Makhuba u velekiwile eShirley, etikweni leri nga ekusuhi na Elim, eka xifundzhankulu xa Vhembe, hi siku ra 24 N'wendzambahala 1933. I n'wana wa vumune wa tatana Jan Makhuba na manana Daisy Makhuba, vatswari lava havambirhi va hundzile emisaveni. Tatana Makhuba u tekanile na Sanny Nyanisi Nkukwana, va katekisiwile hi vana va tsevu (6), majaha mambirhi, loyi un'wana ku nga yena, tatana Noel Casper Makhuba, na vanhwana va mune, laha un'we wa vona a hundzeke emisaveni.

Makhuba u sungurile xikolo epurayimari ya Shirley hi lembe 1945, laha a nga ya a ya heta ntangha tsevu ya yena hi 1951. Hi lembe ra 1952 u yile emahlweni na tidyondzo ta yena e-Elsmith, laha a nga endla "form 1" (grade 8) ku fika eka "form 3" (grade 10), leyi nkarhi wolowo a yi vuriwa J.C. Hi lembe ra 1954 u pasile J.C ya yena, kutani hi lembe ra 1955 u yile eLemana a ya endla "Teacher's Course", a pasa lembe ra yena ro sungula ra vuthicara, kambe hikokwalaho ka xiyimo xa ndyangu, u bohekile ku ya tirha eJoni. U tirhile eJoni ku hela ka lembe ra 1954 ku fika lembe ra 1957.

Makhuba a nga helelenga exilungwini, u swi vonile leswaku ku tirha a nga ri na maphepha a swi vuyerisi, kutani hi lembe ra 1958 a tlhelela eLemana a ya hetisa

"Teacher's Course" ya yena. Loko a heta a nga yanga a ya tirha tanihi thicara, u yile a ya tirha exibedhlele xa Elim, ku suka 1959 ku fika Sunguti lembe ra 1962.

Hi lembe ra 1962 hi kona a nga sungula ku va na nkhekhi wa ku tirha leswi a nga dyondzela swona, vuthicara. U sungurile ku tirha exikolweni xa Sukani Primary hi nhweti ya Nyenyenyana 1962 ku fika Nyenyankulu 1963. Hi siku ra 1 Dzivamisoko 1963 u yile a ya dyondzisa eVahlave purayimari, leyi kumekaka ehansi ka Giyani, exifundzheninkulu xa Mopani. Ku suka kona u tirhile eka swikolo leswi landzelaka: Siyandhani purayimari, Ka Ndlopfu, Giyani Trade School, laha a nga dyondzisa lembe rin'we. Hinkwaswo swikolo leswi ndzi swi boxeke swi kumeka eGiyani, eka xifundzhankulu xa Mopani. Ku suka eGiyani Trade School u yile eka swikolo leswi landzelaka: Xikolo xa le henhla xa Lemana, Xikolo xa le henhla xa Hanyani, Xikolo xa le henhla xa Xinguwa na xikolo xa le henhla xa H.S Phillips eShirley. Hinkwaswo swikolo leswi ndzi swi longoloxeke swi kumeka eka xifundzhankulu xa Vhembe.

Loko a karhi a tirha eka swikolo leswi a nga tshamangi hi mavoko eka swa tidyondzo, u kotile ku pasa B.A ya yena, laha a tokoteke hi Xitsonga na Xivhenda. U tirhile ni le ka M- Net Xitsonga Manuscript a tirha tanihi ntoloki.

Makhuba u tirhile exikolweni xa le henhla xa H.S Phillips lexi kumekeka eShirley tanihi nhloko ya xikolo ku kondza loko a ya e ku wiseni. Sweswi yena na ndyangu wa yena va kumeka eWaterval, Elim, hi ku tshama.

Tatana Makhuba u tsarile tibuku leti landzelaka :

Byela mina

Boboma ra mati

Bandi ra muchini

Kwangulatilo 2

Nhlalala 1

1.3 MATIMU YA PHUROFESA N.C.P. GOLELE

Phurofesa Nxalati Charlotte Priscilla Golele u velekeriwe eKhujwana eka xifundza xa Ritavi etikweni ra Hosi Muhlaba, hi siku ra 24 Nhlangua 1942.

U sungurile xikolo eOrlando Swiss Mission School eJoni hi 1949, laha a nga nghena kona Ntanga ya A na ya B. U yisile emahlweni tidyondzo ta phurayimari eLady Selborne Swiss Mission School ePitori, laha a nga pasa kona Ntanga ya 6 hi 1956. Ku suka kona u yile eLady Selborne High School laha a nga pasa kona Junior Certificate hi 1959. U yile eLemana – Douglas Laing Smith Secondary School – laha a nga dyondza kona Matiriki.

Hi ku seketeriwa hi kokwa (malume) wa yena Phurofesa H.W.E. Ntsan'wisi, vatswari va Phurofesa Golele va n'wi rhumerile eTurloop laha a nga dyondzela kona vuthicara, ka ha ri University College of the North, yi ri kholichi ya Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga. U kumile kona South African Teachers' Diploma. Endzhaku ka swona u dyondzile tidyondzo ta B.A. a tokota hi Xitsonga (Risiva) na Xinghezi. U dyondzerile B.A. Honours ya Tindzimi ta Xintima (Xitsonga) eYunivhesiti ya Afrika-Dzongakwale University College. Loko a hetile u yisile tidyondzo emahlweni, a kuma M.A. ya Xitsonga e-University of the North. Vudokodela u byi dyondzerile eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga, a tsala thesisi ya yena hi ririmi ra Xitsonga.

Loko a ri karhi a dyondzela Onasi ku humile xivandla xa mupfuneti eka Ndzawulo ya Xitsonga kwale University College, kutani a thoriwa kona hi 1968. U tlakusiwile eka ndzawulo leyi hi ku famba ka malembe, a tlhela a va nhloko ya ndzawulo.

Handle ka ku dyondzisa na ku endla milavisiso, Phurofesa Golele u tirhile eka tikomiti na swivandla swo tala swinene kwale Yunivhesiti na le tikweni. U vile Mukhomeri wa nhloko ya yunivhesiti tin'hwetlwa ta kaye hi 1999 na 2000.

Phurofesa Golele u tirhile malembe yo tala swinene a ri mukamberinkulu na muxoperi eka tidyondzo ta Xitsonga ta ka Matiriki. U pfunetile swinene eku hlukiseni ka ririmi ra Xitsonga hi ku tirha eka tikomiti to hambana ta ririmi ra Xitsonga. U vile mutshamaxitulu wo sungula wa Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ya Afrika-Dzonga (Pan South African Language Board), a tlhela a va xandla xa mutshamaxitulu wa Huvo leyi.

Mhaka ya nkoka swinene i ya ku va hi malembe ya 1974/75, hi ku seketelana na Tatana G.S. Mayevu, a lwile nyimpi ya ku tshika ku dyondzisa Xitsonga hi Xinghezi, ku dyondzisiwa hi Xitsonga. Maphepha lawa a a ma hlaya eka tikhomferense laha

tikweni na le matikweni ya le handle ya komba ku susumeta na ku seketela swinene nhluvukiso wa Xitsonga.

Phurofesa Golele u pfunetile swinene malembe yo tala, a ri xirho xa tikomiti to hlela eka ku hundzuluxiwa ka Bibebe ya Xitsonga ya Mahungu Lamanene, na leyi yi nga na tibuku ta xitatiso ta testament ya Khale.

Loko a ri karhi a dyondzisa, u pfunetile vahangalasi va tibuku ta Xitsonga hi ku hlaya na ku lulamisa matsalwambisi ya tibuku to hambana. U tsarile buku ya *Xiletelo xa Xitsonga*, leyi na sweswi yi pfunaka swinene eka tidyondzo ta Xitsonga hi ku angarhela, hikwalaho ka ku va yi nga fambelani na silabasi kumbe kharikhulamu yo karhi. Loko yi huma ro sungula yi humile hi vito ra C.P.N. Nkondo. Vito leri ri kumeka na le ka tibuku ta yena tin'wana ta khale.

Phurofesa Golele u hetile ku tirha eYunivhesiti ya N'walungu (leyi sweswi yi nga Limpopo, Turfloop Campus) hi lembe ra 2002. Ku suka kona u vile nhloko ya Yuniti ya Tidikixinari ya Xitsonga leyi nga eTivumbeni. Hi 2005 u sukile eka tidikixinari a ya eka Senthara ya Ndzavisiso ni Nhluvukiso ya Ririmi ya Xitsonga (Xitsonga Language Research and Development Centre) leyi na yona a yi ri eTivumbeni. U tirhile kona ku fikela loko phurojeke ya kona yi hela loko ku hela lembe ra 2008.

Hambiloko a nga ha ri ntirhweni wa nkarhi hinkwawo, Phurofesa Golele wa ha komberwa hi tindhawu ta tidyondzo ta le henhla ku hlela mitirho ya swichudeni ya Xitsonga. Wa ha endla na mitirho yin'wana na yin'wana ya ririmi ra Xitsonga.

1.4 MATIMU YA GEORGE SHIRHAMI MAYEVU

George Shirhami Mayevu u velekiwile hi siku ra 14 Dzivamisoko 1939, eka Mhinga. I n'wana wa vumbirhi, eka vana va nhungu, laha mune wa vona va nga hundza emisaveni, wa tatana Xirhami Mayevu na Mihlava N'wa- Chavani Mayevu. U kurile emutini wa Mufundhisi Edmund Shimange Mabyalane na nghamu juffrou Rebecca N'wa- Thufele, endzhaku ka loko vatswari va yena va hambanile. Hi vona va nga endla leswaku a kula endleleni ya vuKriste ni mitolovelo ya xiKriste. Vanhu lava a va tshinya vana swinene, kutani u kurile a tiva ku xixima, a ri na xichavo.

Mayevu u sungurile xikolo eka purayimari ya Mhinga hi 1948 ku fika 1954, ku fika loko Mufundhisi Mabyalane a rhurhiseriwa eTlangelani ku ya va mufundhisi na thicara kona, laha a nga famba na vona. Mayevu u pasile standard vi epurayimari ya Tlangelani, hi 1955, hi ntlawa wo sungula (first class).

Ku suka hi lembe ra 1956 ku fika 1958 u yisile tidyondzo ta yena emahlweni eDouglas Laing Smit Secondary School, laha a nga pasa form I, form II na form III (grade 8 -10), a pasa hi risiva ra ndzangelo. U kumile tibuku ta Xinghezi na Xibunu, ku ri masagwadi ya ku pasela ehenhla ku tlula swichudeni hinkwaswo. Hi 1959 u titsarisile eka form IV, a pasa , hi 1960 u pasile Joint Matriculation Board (JMB) hi Exemption. Loko a ri eLemana a hlayisiwa hi Thomas Huxley Mabyalane, loyi a yisa emahlweni ntirho wa vatswari va yena wa ku hlayisa Mayevu.

Hi lembe ra 1964 ku fika 1966 u endlile B.A ya yena e-University College of the North leyi a yi ri ehansi ka Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga. Hi 1967 u endlile University Education Diploma kona kwale University College of the North. Hi 1968 u endlile B.ED, 1973 u endlile B.A Honours ya Xitsonga. Hi 1979 u endlile Masters Degree ya Xitsonga, hinkwaswo leswi u swi endle kwale e-University of the North.

Tatana Mayevu u tirhile eka tindhawu to hambanahambana to fana na leti landzelaka :

Hi 1962 u tirhile ka Mulamula Tribal Authority a ri matsalana na mukhomi wa nkwama. Hi 1963 u tirhile eSoutpansberg Potato Seed Growers' Association (J S Henning's farms) leyi a yi ri eLouis Trichard (Makhado) na le Botswana. Hi 1969 ku fika 1970 a ri mudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Shingwedzi. Hi 1970 ku fika 1994 a ri senior lecturer eYunivhesiti ya N'walungu, leyi sweswi yi vitaniwaka Yunivhesiti ya Limpopo, a tlhela a va mulanguteri wa kereke ya Evangelical Presbyterean Church in South Africa, ya machudeni, a va tokotisa hi ripfumelo ra moya na swa ndhavuko. Hi 1974 ku fika 1980 a ri hostel warden (mulanguteri wa hostele). Hi lembe ra 2001 ku fika 2006 a ri matsalani wa Joint Commission on Unity and Reconciliation of EPCSA (Evangelical Presbyterean Church in South Africa). 1994 ku fika 2004 a ri eka Local Government and Housing a ri mulanguteri wa nhlanganiso wa matiko-xikaya ya mune ku nga Gazankulu, Venda, Lebowa na PTA. Hi 2002 ku fika 2009 a ri xirho xa Limpopo Geographical Names Committee laha

ntirho wa yena a ku ri ku pimaryeta matimu ya mavito na ku tiyisa matimu ya tiko. Ku suka hi 2011 u vile xirho xa South African Geographical Names Council, laha ntirho wa yena a ku ri ku tsundzuxa Holobye wa Vutshila na Ndhavuko hi ndzinganiso wa Mavito ya Tindhawu eAfrika-Dzonga. Ku olola, ku lunghisa na ku hundzuluxa ka matshamelo ya ndhawu eAfrika-Dzonga. Sweswi i matsalaninkulu wa kereke ya Evangelical Presbyterean Church in South Africa (EPCSA) ehansi ka vulawuri bya Standing for the truth movement. Tatana Mayevu u tsakela ngopfu ku vuriwa "*senior citizen*" kumbe "*veteran*".

Tatana Mayevu u tekanile na Christina Mashangu Mayevu (Garine), va katekisiwa hi vana va ntlhanu, laha mativula a nga hundza emisaveni. Va ni vatukulu va mune na xitukulundhuwa xin'we. U tsarile tibuku to hambanahambana to fana na Ndzalo wa swidzwotela, Xisaka xa nghondho, na switlhokovetselo swo hambanahambana leswi kumekaka eka tibuku to hambanahambana.

2. NKOMISO WA SWITLHOKOVETSELO LESWI NGA HLAWURIWA

2.1.1 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA MPHIKIZANO WA VAN'WAMBHURI HI M.G MAGAGANE

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi ku phikizana ka van'wambhuri, laha vanhwana va phikizanaka hi ku saseka. Va nghena eholweni laha va phikizanaka kona va ambale swo siva xisuti ntsena, hala kun'wana emirini a va ambali nchumu. Vanhwana lava va va va bombile swinene, va horhile na misisi, va hlambile na meno ya basa ya ku paa! Loko va nghena hi layeni ku va ku ri na majaha na vanhwana lava va vaka va karhi va thawuza hi le matlhelo. Va tlhela va thawuza loko wanhwana loyi a nga ta va a humelerile a tlhomiwa risima.

Xitlhokovetselo lexi xi tlhela xi kombisa hilaha khale timbhuri a ti vonaka hakona, ti thawuza, ku tlhela ku khinyaveziwa hi swisuti, kambe vona a va nga fambisi miri erivaleni, a va ambala tinguvu to saseka leti a ti va ti rhungeriwile vuhlalo.

Vumbhuri byi fanele ku kombisa vumunhu, mahanyelo lamanene, miehleketo yo hluteka, mbilu yo basa naswona byi le ndzeni ka munhu. Vumbhuri byi va kahle hikuva vanhu va tiva ku hlamba va basa, va saseka ku xongisa vumbhuri bya vona.

2.1.2 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA VUYA MURHANDZIWA HI N.C MAKHUBA

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wansati loyi a rilelaka murhandziwa wa yena leswaku a vuya kaya ka yena, hikuva u n'wi sukerile. U fambile a n'wi siya. Laha wansati a vulaka leswaku a nga tiendli u lo yengiwa hi vavasati lava yengaka vavanuna va vanhu, va tshama na vona emakaya ya vona, kutani vavanuna lava va rivala ekaya.

Wansati u lava leswaku murhandziwa wa yena a vuya eka yena, hambi a ri xigono kumbe a ri eka xiyimo xihhi na xihhi, a a vuye u ta n'wi amukela a tlhela a n'wi komba rirhandzu. U tiyisisa leswaku hambileswi a nga n'wi siya khale wa ha ta n'wi amukela hikuva wa n'wi rhandza.

Ekue heteleleni wanuna wa vuya, kutani wansati a tsaka swinene embilwini ya yena, a n'wi amukela, a khensa Xikwembu ku va xi endle leswaku murhandziwa wa yena a vuyela eka yena.

2.1.3 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA NDZI NHWANA HI H.S MNISI

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wansati loyi a ha kulaka, ku nga nhwana, loyi a tindhundhuzelaka hi ku kota mitirho ya xisati, yi nga mitirho ya le kaya, ku sweka, ku kukula, ku sindza, ku ka mati, ku tshova tihunyi, ku basisa kun'we na ku hlayisa swibye endyangwini.

Nhwana loyi u kombisa leswaku hambi vakhegula na mana wa yena, lava na vona va nga vavasati, va n'wi ndhundhuzela hikokwalaho ka migingiriko ya yena.

2.1.4 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA MANANA HI G.O. MKHARI

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi manana, wansati loyi a khensiwaka hi n'wana wa yena. N'wana u kombisa ku khensa hikuva u n'wi hlayisile, u n'wi kombe vumunhu na rirhandzu. Wa n'wi khensa hikuva hambiloko a ri ekhomyeni wa n'wi sirhelela, a n'wi ngenisa xikolo, a n'wi tirhela masiku hinkwawo. U hetelela hi ku kombisa leswaku u ta tshama a ri manana hi mikarhi hinkwayo a ku na ku cinca.

2.1.5 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA THUGAMAMA HI J.M MUYAMBO

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wanhwana loyi a ha kulaka, a sungulaka ku huma mavele. Thugamama leyi yi ndhundhuzeriwa hi ndlela leyi a nga saseka ha yona, loko a n'wayitela a bombisa vuntshwa bya yena. Xi yimekile, xi sasekile, majaha ya languta na ku navela xona.

2.1.6 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA WANSATI HI G.S MAYEVU

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wansati, hi ndlela leyi a nga saseka ha yona a tlhela a va na rirhandzu hi ku enta. Vavanuna va tikuma va werile hikokwalaho ka ku xonga ka wansati. Hambileswi mutsari emakumu a solaka vavasati, a va tekaka va ri vaxisi, kambe a nga tshiki ku va ndhudhuzela hi vuxongi bya vona.

2.1.7 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA SEVENGWANA HI W.Z NKONDO

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wanhwana Sevengwana, nhwana wo saseka. Sevengwana u sasekile swinene. U langutiwa a karhi a chika switepisi, hi ndlela leyi a fambisaka xiswona, a humesela erivaleni ku xonga ka yena. Mutsari u tlhela a hi komba hi ndlela leyi loko Sevengwana a famba xisuti na miri swi fambelanaka hakona. Misisi yi tshama yi sasekisiwile swinene, mahlo wonge u lo

tsipa. Eka hinkwaswo leswi a nga swi voni leswaku siku rin'wana u ta khegula, vumbhuri byi famba.

2.1.8 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA TINTSWALO TA MANANA HI H.S

MNISI

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi ndlela leyi mutswari loyi a nga manana a hlayisaka n'wana hakona. U hlamusela leswaku ku suka loko a ha ri ntsongo, a kasa, a sungula ku tlhariha, mutswari loyi a n'wi hlayisa a nga heli mbilu. U ya emahlweni a kombisa ndlela leyi a n'wi hlayisa hayona loko ku titimela, hambiloko ku hisa, a vabya, kumbe a tsakile wa ha n'wi hlayisa hilaha ku nga heriki.

Loko n'wana a karhi a kula wa onha swa vanhu , a yiva, kambe mana wa yena wa ha ya emahlweni a n'wi hlayisa. Eku heteleleni u khensa tintswalo ta manana hikuva u n'wi kurisile a nga heli mbilu.

2.1.9 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA FLORENCE NIGHTINGALE (1820 -

1910) HI H.S MNISI

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wansati wa tintswalo, wa muongori. Wansati wa ku tiyimisela evuton'wini, loyi a tiveka hi vito ra manana Rivoni, hikokwalaho ka leswi a tisa ku vonakala etikweni. U tswariwile hi vanhu lava nga fuma swinene, kambe yena a tiyisa ehansi, a titsongahata evanhwini, a famba a endzela swisiwana, swibedhlele na matiko ya le kule, a tshungula vavabyi. A nga tsakisiwi hi ndlela leyi tin'anga a ti hlayisa vavabyi hayona, hikuva yena a tsakela ku pfuna hi ntamu.

Eka ndzimana ya vumune ku na mbuyelelo wa rito 'mawaku' ku komba ku tiyisisa leswaku hakunene wansati loyi a ri nhenha, munhu wa vutivi, tintswalo na matimba swinene. Vanhu va navela ku fana na yena.

2.1.10 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA I WANSATI HI T.M RIKHOTSO

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi ndlela leyi wansati a nga xiswona. I munhu wo rhandza, wo lehisa mbilu, naswona wo kota ku rivalela. Hambiswiritano wa swi kota ku vengana, ku monya, ku rihiseta, na ku koma mbilu. Mutsari u hetelela hi ku vula leswaku wansati loko u n'wi khoma kahle hi malwandla, u n'wi byela marito ya kahle mi ta kumana.

2.1.11 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA VAVASATI A VA NA NANDZU HI

E.M NKONDO

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi vavasati leswaku va hava nandzu. Mutsari u kombisa leswaku swilo swa hundzuka, u kombisa hi matilo, tinyeleti, n'weti, dyambu, mati ya lwandle, moya, ndzilo na nkarhi. Na vona vavanuna va hundzuka, lavo phuntha na lavo tlhariha. U kombisa leswaku vavasati va tlharihile ku tlula vavanuna. A va tshami hi mavoko, va tikarhata hi masiku hinkwawo, va kurisa rixaka, a va na nandzu.

2.1.12 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA I MHANI WA MINA HI G.S

HLENGANI

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi n'wana loyi a khensaka mutswari wa yena loyi a nga n'wi tswala, a n'wi komba rirhandzu. A n'wi hlayisa handle ko hakela mali. A n'wi endlela hinkwaswo a n'wi komba ntsako hi mikarhi hinkwayo. A n'wi ongola emavabyini. A hundzuka phorisa ra yena vusiku na nhlekanhi.

U kombisa leswaku loko a nga se velekiwa mana wa yena a tshamela ku vabya, a pfimba miri, kambe a nga heli mbilu hikuva a langutele nyiko leyo saseka ku nga n'wana. Siku a beburiwaka a konya hi ku twa ku vava ka ku bebula, kambe swivavi leswiya swi hangalaka loko a beburiwile a vona nyiko ya yena ya ku xonga, n'wana a

komba ku khensa ku ta emisaveni hi ku rila. Sweswi n'wana u kurile i mutswari, kambe hikokwalaho ka rirhandzu ra manana u ta tshama a ri n'wana. U fanisa rirhandzu ra manana na ra Xikwembu leri nga heriki.

2.1.13 NKOMISO YA XITLHOKOVETSELO XA WANSATI HOSI YA KU LUNGHA

HI C.P.N NKONDO

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wansati tanihi munhu loyi a tisaka ku rhula , munhu wo tikhoma, wa malwandla, wo tirhandza na ku rhandza ku basa. Loko a tsakile vanhu hinkwavo va tsaka.

Mutsari u kombisa leswaku wansati loko a pfukiwa wa kariha swinene, loko u lava ku hanya kahle na wansati u fanele u n'wi komba xichavo, u n'wi hlonipha. Vavasati i vanhu lava kotaka ku hlayisa swihundla, va swi kota ku hlayisa miti yi kula. Hi vona va rhangelaka misava, naswona a va lo swi lwela, va lo velekiwa na byona vuhosi lebyi. Wansati hambu a lova u siyela vavasatikuloni vutivi na vurhangeri lebyi a vaka a ri na byona. Vavasati va hlayisana.

2.1.14 NKOMISO WA XITLHLOKOVETSELO XA EVA NA PEGGY HI J.N.H KHOSA

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi vanhvana vambirhi vo saseka, lava nga vavasati lava ha kulaka. Va sasekile swinene, kambe a va tikukumuxi, a va na manyunyuu. Va fikile exikolweni xin'wana laha a va tsakela hi munhu un'wana na un'wana hikokwalaho ka vutomi bya vona lebyinene. Hambu vadyondzisi va xinuna a va va rhandza, kambe vadyondzi lava a va nga pfumeri ku onheriwa vumundzuku bya vona, eka timhaka ta tidyondzo ta vona.

2.1.15 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA VAONGORI HI J.N.H KHOSA

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi vaongori lava tiyimiselaka eka ntirho wa vona wa ku pfuna rixaka emavabyini. Va tiyisela na ku tikarhata hambi swi tika. Munhu un'wana na un'wana loko a vabya u ya eka vona, ku ya kuma vutshunguri. Va tshungula munhu un'wana na un'wana hambi u fumile, kumbe u xisiwana. Vaongori i vanhu lava nga chaveki nchumu, vanhu vo hloniphiwa na ku chaviseka. Va xiximiwa eka ntirho wa vona.

2.1.16 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA JAMELA N'WA-NGWENYA HI N.C MAKHUBA

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wanhwana wa Mutsonga, wo saseka, n'wana wa Gija wa Ngwenya. Nhwana wa Mutsonga wo fanela hi ku famba na ku ambala swambalo swa xintu, n'wandhindhana. Majaha a va navela yena hikokwalaho ka ku xonga ka nhwana wa Mugaza.

2.1.17 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA MANANA HI G.S MAYEVU

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi manana, mutswari wa xisati. N'wana u kombisa hi ndlela leyi a vulavulaka hi yona loko a ha ri ntsongo, hikuva a nga se kula, a kota ku vulavula ririmi leri twisisiwaka hi mani na mani. U hlamusela leswaku loko a vulavula ririmi leri, a ri twisisiwa ngopfu hi yena na mana wa yena, lavan'wana a va ri twisisa kambe a va nga ri heti kahle. Eka hinkwaswo yena a tirha ku rila ntsena, mana wa yena a lavisisa a kondza a swi kuma leswaku xivangelo xa kona kumbe xiphigo xa kona i yini, hi ro ririmi leri a ri twisisa hi yena na mana wa yena.

Ekun heteleleni u khensa tintswalo ta mutswari leti a n'wi endleleke tona. U tiyisisa hi ku vula leswaku leswi a n'wi kuriseke na yena u ta hlayisa mutswari wa yena hi ku hetiseka.

2.1.18 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA HI WE HINKWASWO HI M.P M.P CHAUKE

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wanhwana loyi a nga hinkwaswo eka wajaha. Loyi eka jaha leri a nga rirhandzu, a tlhela a va ku tsaka. Jaha leri ri kuma ntsako wo helela loko ri vona nhwana loyi, u n'wi nyika ku wisa ka mbilu, mbilu ya yena ya wa, ya rhelela loko yi vona nhwana loyi. Wajaha u vula leswaku nhwana loyi u n'wi koke rinoko, u n'wi teke mbilu hikuva nhwana loyi u hinkwaswo eka yena.

2.1.19 NKOMISO WA XITLHOKOVETSELO XA MBHURI HI A.P KHOSA

Eka xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi wanhwana wa ku saseka swinene, loyi a fanisiwaka na khwezu, ku nga vito ra nyeleti. Majaha ya famba navusiku hi ku hlota rirhandzu leri nga na nhwana loyi, kambe va vuya va nga ri kumanga. Majaha ya tivula timbheveve, mabofu na matoya, hikuva va chava ku ya n'wi vulavurisa. Wanhwana loyi u sasekile na xivumbeko, migingiriko na nhlonge ya yena yo basa. Wanhwana u sasekile hakunene, majaha ya tsakela ku va na yena, un'wana na un'wana u navela leswaku yi va mbhuri ya yena.

2.2 VUTLHOKOVETSERI

Vutlhokovetseri i mhaka ya nkoka swinene eka timhaka ta matsalwa. I tsalwa leri mutlhokovetseri a tirhisaka ririmi ra yena ku phofula leswi nga embilwini ya yena kumbe leswi a nga na swona emiehleketweni ya yena. Mutlhokovetseri u va a paluxa matitwelo ya yena na miehleketo ya yena hi ku tirhisa xitayili na maendlelo ya yena, na nkholuko wa xitlhokovetselo xexo. Leswi swi seketela hi Dickson (1924 : 86) loko a ku:

Literal work in which special intensity is given to the expression of feelings and ideas by the use of distinctive style and rhythm ...

Kasi Roberts (1990 : 4) yena u ri:

Poetry is a broad term that includes a great number of sub-types ...

Hi ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla vutlhokovetseri i theme leri anameke swinene, leri katsaka nhlayo ya le henhla ya tinxakatsongo ta vutlhokovetseri. Leswi vulaka leswaku vutlhokovetseri i mhaka ya ku enta swinene. Leswi swi ta hi pfuna ku twisisa switlhokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati.

Roberts (1990 : 5) u tlhela a ya emahlweni a ku :

Essentially poetry is a compressed and often highly emotional form of expression.

Laha ka ntshaho lowu wa ha tiyisisa leswaku vutlhokovetseri byi tele ku kombisa nyanyuko kumbe ku tlhaveka ka xiyimo xa le henhla xa matitwelo ya munhu. Munhu a nga kombisa ntsako kumbe ku tlhaveka hi ku tsala xitlhokovetselo a phofula matitwelo ya yena.

Eka vutlhokovetseri mutsari u tirhisa swikhavisa ririmi swo hambanahambana ku humesela hungu ra yena erivaleni, ku nga swigego, swivuriso, swimonyo, swihundzulo, swikhovolelo, swivulavulelo na maencisi. Leswi hinkwaswo swi sasekisa ririmi ra mutsari. Loko muhlayi a nga swi koti ku hlahluva xitlhokovetselo a nga tsandzeka ku humesela erivaleni leswi mutlhokovetseri a vulaka swona.

Ku na vutlhokovetseri bya ku ndhundhuzela (*praise poetry*) na vutlhokovetseri byo phofula (protest poetry). Vutlhokovetseri byo ndhundhuzela i vutlhokovetseri lebyi themendhelaka kumbe ku vulavula hi ku tsakela swinene munhu wo karhi kumbe nchumu wo karhi. Leswi swi seketela hi Hornby (2010 : 1148) loko a ku :

...words that show approval or
admiration for somebody or
something.

Kasi Milubi (1987 : 10) yena u hlamusela vutlhokovetseri byo landzula hi ndlela leyi :

Protest poetry is an act that speaks to
people in terms of the feelings and
ideas around the world.

Marito lama ya komba swinene leswaku vutlhokovetseri byo landzula i vutshila kumbe vuswikoti lebyi vulavulaka na vanhu ku ya hi leswi va titwisaka xiswona na miehleketo leyi va nga na yona kwala misaveni. Mutsari u humesela hungu ra yena erivaleni hi ndlela leyi nga tolovelekangiki.

Vutlhokovetseri i rixaka rin'wana ra matsalwa leri ri vaka hi ndlela ya tivhese kumbe tindzimana to koma. Byi kona byin'wana vutlhokovetseri lebyi byi nga riki kona eka matsalwa kambe byi va byi ri bya nomo, ku fana na loko ku ndhundhuzeriwa hosi ya tiko, swigwamatshuku loko swi vuya engomeni, nambu kumbe ntshava yo karhi, hambu ti ri tihomu loko ti karhi ti lwa ta tlhokovetseriwa hi varisi va tona. Vutlhokovetseri lebyi byi ta hi pfuna swinene eka ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 3

NXOPANXOPO WA NDZAVISISO

Eka matsalwa yo hambanahambana lama ndzi ma tirhiseke, vatsari va ndhundhuzela vavasati va ri vanhu va ku tikhoma, lava kotaka ku aka miti yi tiya, vanhu vo tidzunisa hi mavoko ya vona, vanhu vo tirhandza, vo rhandzeka na ku va na rirhandzu, vanhu vo saseka, vanhu va ku va vatirheli, vanhu va ku va na vutihlamuleri, vanhu va ku va na vurhangeri, vanhu vo kota ku ndhundhuzelana hi xivona, na ku va vanhu lava kotaka ku koka rinoko ra vaxinuna.

1.1 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VANHU VA KU TIKHOMA

Makhuba (1972 : 54) u ndhundhuzela vavasati va ri vanhu vo tikhoma, vanhu lava va kotaka ku yimela timhaka ta vona. Va swi kota ku aka muti wu tiya hambu nuna a fambile, a ya tshama na un'wana wansati, va tshama va n'wi rindzela leswaku u ta kala a vuya, va nga heli mbilu. Kunene loko a karhele kwalomo a vaka kona u tsundzuka ekaya. Eka xitlhokovetselo xa **Vuya murhandziwa** mutsari u ndhundhuzela vavasati hi ndlela leyi:

1. Vuya murhandziwa, vuya murhandziwa wanga,
2. Vuya, vuya ka mina,
3. Vuya ndzi ta ku amukela hi mandla mambirhi
4. Vuya, vuya ka mina u nga kanakani.

5. Vuya murhandziwa, vuya murhandziwa,
6. Vuya a wu tiendlanga,
7. U lo yengiwa hi vamayengani,
8. Vuya murhandziwa, vuya eka mina.

9. Hambu u ri xigono, vuya eka mina,
10. Vuya a swi na mhaka,
11. Vuya ndzi ta ku amukela,
12. Ndzi ta ku rhandza tanihi tolweni.

13. Vuya murhandziwa, vuya u nga chavi
14. Mbilu ya mina ya ha ku rhandza,
15. Hambileswi u ndzi siyeke ku ri khale
16. A wu tiendlanga, u endle hi vamayengani.

17. Vuya murhandziwa, mbilu ya mina ya vava,
18. Vurhongweni bya mina a ndzi kumi ku rhula,
19. Vuya murhandziwa, ndzi ku vita u ri kule,
20. Hambu u ri xigono, vuya eka mina.

21. Mbilu ya mina yi tele ntsako,
22. Murhandziwa wanga u vuyile eka mina
23. Masikwini hinkwawo ndzi khensa swinene,
24. Hosi leyi ndzi vuyiseleke murhandziwa wanga!

Xitlhokovetselo lexi nga laha henhla xi paluxa swinene leswaku wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa hikuva wa swi kota ku tikhoma, a tihlayisa hambu nuna wa yena a n'wi tshikile, ku kondza wanuna a vona vumunhu bya nsati wa yena a vuyela ekaya eka muti wa yena. Vavasati va muxaka lowu va fanela ku ndhundhuzeriwa hikuva wanuna a nge swi koti ku tshamela wansati loyi a fambeke na vavanuna hi ndlela leyi.

Eka ntila wa 1, 2, 3 na 4 mutsari u ri : **"Vuya murhandziwa, vuya eka mina, vuya ndzi ta ku amukela, vuya, vuya eka mina u nga kanakani."** Wansati u kombisa hi

ndlela leyi a rhandzaka nuna wa yena hakona, loyi a nga n'wi rindzela leswaku a vuya eka yena u ta n'wi amukela hi mandla mambirhi. Leswi swi komba ku tiyimisela ka wansati loyi hi ntiyiso a fanelaka ku ndhundhuzeriwa hi matikhomelo ya yena yo xiximeka swonghasi.

Wansati wa ha kombisa rirhandzu leri a nga na rona eka mitila ya 5, 6, 7 na 8 loko a ku : **"Vuya murhandziwa, vuya murhandziwa, vuya a wu tiendlanga, u lo yengiwa hi vamayengani, vuya murhandziwa, vuya eka mina,"** loko a titsongahata, a vula leswaku nuna wa yena a nga tiendli, u lo yengiwa hi vavasati, kutani a vuye eka yena u ta n'wi amukela. Mbilu yo tano, i mani a nga vaka na yona handle ka wansati, hi mpela wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa hi matikhomelo ya yena evuton'wini.

Eka mitila ya 9, 10, 11 na 12 mutsari u ri : **"Hambi u ri xigono, vuya eka mina, Vuya a swi na mhaka, Vuya ndzi ta ku amukela, Ndzi ta ku rhandza tanihi tolweni,"** Wansati u tiyisisa leswaku hambu o vuya, a nga ha ri ka xiyimo xa kahle, a ri xigono wa ha ta ala a n'wi amukela tanihi nuna wa yena, ntsena loko a vuya eka yena, wa ha ta n'wi rhandza swinene. Hakunene wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa hikokwalaho ka matikhomelo ya yena na rirhandzu leri a nga na rona.

Eka mitila wa 15 na 16 mutsari u ri : **"Hambileswi u ndzi siyeke ku ri khale, A wu tiendlanga, u yengiwile hi vamayengani."** Laha u kombisa leswaku hambu a hete malembe yo tala a nga vuyi ekaya, hikokwalaho ka rirhandzu leri wansati a nga na rona u kombisa leswaku a nga tiendlanga wanuna loyi, u lo yengiwa hi vavasati lava rhandzaka ku teka vanuna va vanhu, wansati wa ha lava leswaku a vuya ka yena. I nkateko lowukulu wa wansati wo kota ku yimela timhaka ta yena. Vavasati votano va ndhundhuzeriwa, hikuva swa kala ku yimela munhu loyi u nga swi tiveki leswaku u ta vuya kumbe a nga ka a nga ha vuyi, u ta vuya a ri ka xiyimo xihi, xo tsakisa kumbe xo biha.

Eka mitila ya 17, 18, 19 na 20 mutsari u ri : **"Vuya murhandziwa, mbilu ya mina ya vava, Vurhongweni bya mina a ndzi kumi ku rhula, Vuya murhandziwa, ndzi ku vita u ri kule, Hambi u ri xigono vuya eka mina."** Laha u kombisa hilaha wansati a titwisaka xiswona loko nuna a nga vuyi, hi laha mbilu ya yena yi vavisaka

xiswona, u pfumala na vurhongo hikokwalaho ka ku vilela hi nuna wa yena leswaku a vuya ekaya, wa huwelela leswaku nuna wa yena a vuya , hambu a ri ka xiyimo xihhi kumbe xihhi, hambu a ri xigono, a vuya swirho swi nga helelanga, u ta n'wi amukela hi mandla mambirhi. Wansati u fanele ku ndhundhuzeriwa hikuva u na nkoka ngopfu evuton'wini hikokwalaho ka mahanyelo lamanene yo kota ku tikhoma evuton'wini, u yimela vusati bya wena, u yimela ndyangu wa wena leswaku wu nga hangalaki hikokwalaho ka ku tikhoma ka wena.

Eka mitila ya 21, 22, 23 na 24 mutsari u ri : **"Mbilu ya mina yi tele ntsako, Murhandziwa wanga u vuyile eka mina, Masikwini hinkwawo ndzi khensa swinene, Hosi leyi ndzi vuyiseleke murhandziwa wanga!"** wansati u tsaka a vuyelela hikuva xirilo xa yena xi hlamulekile, nuna , ku nga murhandziwa wa yena u vuyile ekaya. Wansati a khensa Hosi Xikwembu lexi nga endla leswaku a twa xirilo xa nsati wa yena a vuyela ekaya. I mani a nga tshikaka ku ndhundhuzela wansati wo fana na loyi evuton'wini, hakunene wansati wo tani wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Malungana (2001 : 5) na yena u ndhundhuzela vavasati va ri vanhu lava kotaka ku aka miti yi tiya. U va fanisa na rirhangu leri biyiweke ku sirhelela muti kumbe tiko. Tiko leri biyeriweke hi rirhangu a swi olovi ku ri mbundzumuxa. Eka xitlhokovetselo xa yena xa **Vatshiveri**, eka ndzimana ya vumbirhi, mitila ya vutsevu ku fika ka ya nhungu, hi twa a ku;

6. Hi n'wina mimondzo yo biya matshanga,
7. Mi marhangu yo leha ya semendhe ya "Portland"
8. lomu mindyangu.

Eka ndzimana leyi nga laha henhla, hambileswi mutsari a nga rhanga hi ku sola vavasati hi ku vula leswaku va xanisa vavanuna hi ndlela leyi va va hanyisisaka xiswona, kambe u hela a swi vona leswaku vavasati hi vona va tisaka nsirhelelo emutini. Eka ntila wa 6 u ri : **"Hi n'wina mimondzo yo biya matshanga"** mondzo i nsinya wo tiya swinene lowu humesaka makala yo tiya loko wu tshiveriwa. Vavasati va fanisiwa na nsinya lowu, hikuva hi vona va nga khoma miti yi tiya. Eka ntila wa 7 u ri : **"Mi marhangu yo leha ya semendhe ya "Portland"** U va ndhundhuzela hi ku vula leswaku va fana na semendhe ya "Portland" emutini. Rirhangu leri akiweke hi

semendhe leyi ri tiye ngopfu, leswi vulaka leswaku muti lowu nga na wansati wu tiye ngopfu ku tlula muti lowu nga na wanuna ntsena. Rito **'rirhangu'** na **'semendhe'** eka ntila wa 7, swi tshikilela ku tiya ka muti wa ku yimela hi wansati. Hakunene vavasati va na nkoka, va fanele ku ndhundhuzeriwa.

Khosa (1987 : 29) na yena u ndhundhuzela vavasati tanihi vanhu lava kotaka ku tikhoma, va tihlayisa, hambiloko va ha ri vanhwana a va titshiki va hangalaka. Eka xitlhokovetselo xa **Eva na Peggy** u ri:

1. Ku fika ka Eva na Peggy,
2. Vadyondzi va hlamarile,
3. Ku vona mimpama yo tano,
4. Kona evudyondzelweni bya vona.

5. Mimpama leyi a yo sungula ku fika,
6. Kona evudyondzelweni bya vona manana,
7. Swi va hlanganisile tinhloko,
8. Hikuva a va nga se swi vona.

9. Mimpama leyi yi fihlile manyunyu,
10. Hambi ku ri ku tikukumuxa,
11. Ku ve ku saseka ka yona,
12. Wonge na macheleni ya ngo halaka.

13. Mapapila a yo va tshanela kunene,
14. Va teriwile hi ntlimbo,
15. Hikuva a va nga tivi,
16. Leswaku va ta hlamula rihhi va tshika rihhi?

17. Timholovo a ti tlhotlhorwa swi nga heli,
18. Hi mhaka ya mimpama leyi,
19. Vadyondzisi na vona va tshalatsharile,
20. Kambe va hahisiwile hi moya.

21. Mimpama leyi na le tidyondzweni a ti vuya,
22. A ho boha migagula yi tiya,
23. Handle ka swona,
24. A yi ta saseka hinkwako.

25. Namuntlha mimpama leyi hi hambanile,
26. Ku lo sala xihlambanyiso ntsena,
27. A ndzi tivi leswaku hi ta hlangana kwihi?
28. Hi ta bula hi ta dyondzele ra hina.

Laha vanhwana vambirhi va ndhundhuzeriwa hikuva va kota ku tikhoma, va tihlayisa hambileswi va ha riki vatsongo. Va sasekile swinene, kambe a va na manyunyu, va titsongahata swinene. Vumbhuri bya vona a byi tlunya na dyambu, majaha hambi vadyondzisi a va fa hi vona, kambe hi ku a va tiva ku tikhoma na ku tihlayisa a va pfumelanga ku onheriwa vumundzuku bya vona. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa, hikuva va swi kota ku yimela timhaka ta vona.

Eka mitila ya 1, 2, 3 na 4 **"Ku fika ka Eva na Peggy, Vadyondzi va hlamarile, Ku vona mimpama yo tano, Kona evudyondzelweni bya vona,"** ku ndhundhuzeriwa vavasati, lava ha kulaka, lava nga saseka swinene, va fika exikolweni xo karhi, kambe va kota ku tikhoma hambi va saseke ngopfu, vanhu vo tala loko va sasekile a swi talanga ku va tikhoma kahle, va tihlayisa, va tala ku hangalaka, kambe hi lava vanhwana vo saseka va kotaka ku tihlayisa, hambi va ri timbhuri.

Eka mitila ya 5, 6, 7 na 8 mutsari u ri : **"Mimpama leyi a yo sungula ku fika, Kona evudyondzelweni bya vona manana, Swi va hlanganisile tinhloko, Hikuva a va nga si swi vona."** Vanhwana lava vo saseka va ndhundhuzeriwa hi ku loko va fika

etlilasini ro sungula un'wana na un'wana a hlangana nhloko hi ku saseka ka vona, hikuva vana va ntlawa wolowo a va nga se tshama va vona masasekelo ya vana votano, kambe va tikhoma, ku saseka ka vona a ku va hundzulanga madlakuta, hikuva va swi tiva leswaku i vavasati lava ha kulaka, lava kotaka ku tikhoma. A va na mhaka hambi va le ndhawini ya njhani, hambi va le kwihi kumbe kwihi va ti tiva na ku kota ku hlayisa vumundzuku bya vona.

Eka mitila ya 9, 10, 11 na 12 mutsari u ri : **"Mimpama leyi yi fihlile manyunyu, Hambi ku ri ku tikukumuxa, Ku ve ku saseka ka yona, Wonge na macheleni ya ngo halaka,"** yona yi ndhundhuzela ku saseka ka vanhvana lava, va ri hava xisolo, masasekele ya vona i ya xiyimo xa le henhla, kambe a va nga tikukumuxi, va tikhome kahle, va titsongahata va tlhela va pfumala manyunyu. Leswi swi komba vumunhu bya vona, na ku tiva leswaku wansati loyi a ti tivaka a nga hangalaki, wa tihlayisa swinene, hambi a sasekile u fanele a kota ku tihlayisa. Hakunene va fanele ku ndhundhuzeriwa hikuva va kota ku tikhoma na ku tihlayisa.

Eka ntila wa 13 mutsari u ri : **"Mapapila a yo va tshanela kunene,"** yi ndhundhuzela ku saseka ka vanhvana lava, laha jaha rin'wana na rin'wana a ri fa hi vona, vana va vanhu a vo tshamela ku tsaleriwa mapapila ya rirhandzu, kambe a swi nga va endlil nchumu hikuva a va tiva no kota ku tikhoma tanihi vavasati lava tivaka timhaka ta vona. Mitila ya 14, 15 na 16 mutsari u ri : **"Va teriwa hi ntlimbo, Hikuva a va nga tivi, Leswaku va ta hlamula rihi va tshika rihi?"** mitila leyi yi komba leswaku loko va karhi va tsaleriwa mapapila ma ta hi xitalo, a swi va tikela, va nga tivi leswaku va ta hlamula rihi ra mapapila lawa hikuva a ma va ma tele ngopfu, kambe hambilo ma tsariwa hi xitalo a va nga ma tekeli enhlokweni hikuva a va tiva leswi a va yeke swona exikolweni, ku nga dyondzo, leswi swi seketela hi mitila ya 15 na 16 eyi ndzi yi tshaheke laha henhla. Ku nga ri ku yisa ku saseka kumbe vumbhuri bya vona. I nkateko ku titiva na ku tiva lomu u humaka kona.

Eka mitila ya 17 na 18 mutsari u ri : **"Timholovo a ti tlhotlhiwa swi nga heli, Hi mhaka ya mimpama leyi"** ku ndhundhuzeriwa vanhvana vo kota ku tikhoma, hambileswi majaha a va holova hi vona, va nga va pfumelanga. Leswi swi vula leswaku majaha, a va holova hi vona, a va nga lavi leswaku van'wana majaha va va va ri ekusuhi na vanhvana lava, hambileswi a va nga ri tintombhi ta vona, a ku ta suka nyimpi yikulu swinene, vana va vanhu va fela ku saseka. Mitila ya 19 na 20

mutinari u ri : **"Vadyondzisi na vona va tshalatsharile, Kambe va hahisiwile hi moyo."** Mathicara na vona va ringete ku va gangisa kambe swi tsandza hikuva a va tiva vumundzuku bya vona. A va swi tiva leswaku mudyondzisi i mutswari, a nga fanelanga ku va a vona ku saseka ka vona tanihi nsati, kambe a va vona tanihi n'wana. Loko a ku ri van'wana vanhvana lava nga na miehleketo yo koma, a va ta twa ku gangisiwa hi mudyondzisi swi ri swa nkoka, va ehleketa leswaku va ta tiphina hi mali, va tlhela va pasa va nga swi tirhelangi. Vavasati va xiviri, vo titiva hambiloko va ha ri vatsongo, va yimela timhaka ta vona, hakunene swa fanela leswaku va ndhundhuzeriwa.

Eka mitila ya 21, 22, 23 na 24 mutinari u ri: **"Mimpama leyi na le tidyondzweni a ti vuya, A ho boha migagula yi tiya, Handle ka swona, A yi ta saseka hinkwako"** Mitila leyi yi ndhundhuzela vanhvana lava hikuva a a va dyondza swinene, etidyondzweni na kona a va nga tluli hi munhu, a va tinyiketile swinene, a va teka vumbhuri va veka tlhelo, va rhangisa vumundzuku bya vona emahlweni, hikuva a va swi tiva swinene leswaku dyondzo i xihlovo xa vutomi. Loko u nga ri na dyondzo a wu nchumu, u xifofoloti, u xikangalafula, u mpheheleni, ku longoloxa swona i ku twa khwiri ri pandza. Mawaku vanhvana vo saseka, kambe va rhangisa dyondzo emahlweni.

Eka mitila yo hetelela, ya 25, 26, 27 na 28 mutinari u ri: **"Namuntlha mimpama leyi hi hambanile, Ku lo sala xihlambanyiso ntsena, A ndzi tivi leswaku hi ta hlangana kwihhi?, Hi ta bula hi ta dyondzelo ra hina."** Vanhvana lava hambi va pasile va hambana na vona va ha va ndhundhuzela hikuva a va tiva timhaka ta vona, va ha hlambanyisa hi ku saseka na vutomi bya vona. I ntiyiso vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa, hikokwalaho ka ku tikhoma ka vona. Hi ba mandla hi vuyelela ka vavasati lava ha kulaka, khomisani sweswo, mi ta ya emahlweni mi ndhundhuzeriwa hi laha ku nga heriki. Mi ta swi hundzisela na le ka vana va n'wana.

1.2 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA HI MITIRHO YA MAVOKO YA VONA

Mnisi (1974 : 42) u ndhundhuzela vavasati lava ha kulaka, vanhvana, hi ndlela leyi va kotaka ku tirha hi mavoko ya vona, va titirhela kun'we no tirhela mindyangyu ya ka vona.

Eka xitlhokovetselo xa **Ndzi nhwana** u ri:

1. Ku kukula ndza swi kota,
2. Ku sindza a swi vuriwi,
3. Manana u tsaka ha mina,
4. Wa ndzi dzunisa hi masiku.

5. Etihunyini hi le kaya,
6. Ndzi rhotela nyandza,
7. Manana wa ndzi hlamala
8. A ndzi dzunisa : " U nhwana".

9. Ematini ndzi ya hi xitalo
10. Khuwana ndza dzenengela,
11. Ndzi hlamarisa vakhegulu,
12. Va ndzi dzunisa : " A ma vuyeni"

13. Swibye swa basisiwa,
14. Swibye swa hlayisiwa,
15. Swi le ndhawini ya swona
16. Ndzi nhwana wo hlawuleka.

Eka mitila ya 1, 2, 3 na 4 mutsari u ri : **"Ku kukula ndza swi kota, Ku sindza a swi vuriwi, Manana u tsaka hi mina, Wa ndzi dzunisa hi masiku."** Mutsari u ndhundhuzela wanhwana hi ndlela leyi a kotaka hayona ku kukula na ku sindza, ku nga mitirho leyikulu ya wansati. U tlhela a kombisa hilaha mutswari wa xisati, manana, a tsakaka hakona a tlhela a tidzunisa hi ku va na n'wana wa nhwana wo kota ku tirha mitirho ya vusati tanihi wansati. Ku tidzunisa kolokuya u va a ri ku tindhundhuzeleni mutswari leswaku u swi kotile ku humesa vusati bya yena a byi endlela n'wana wa yena wa nhwana.

Eka ntila wa 5 na ya 6, mutsari u ri : **"Etihunyini hi le kaya, Ndzi rhotela nyandza"** ku ndhundhuzeriwa wanhwana, ku nga wansati loyi a ha kulaka, loyi a kotaka ku ya etihunyini, a ya enhoveni a ya tshova tihunyi a vuya na tona ekaya, a swi heleli kwalaho, u tlhela a kota na ku paketela tihunyi ta yena, ti endla nyandza, a rhwala a ya ekaya. Mana wa yena a tindhundhuzela swinene eka vuswikoti lebyi wanhwana loyi a nga na byona, kutani u tlhela a n'wi dzunisa eka ntila wa 8 a ku: **"U nhwana"**, ku komba leswaku hinkwayo mitirho ya xisati wa yi kota, kutani mutswari wa tinyungubyisa hi n'wana wa yena, nhwana wa yena.

Eka mitila ya 9 na 10 mutsari u ri : **"Ematini ndzi ya hi xitalo, Khuwana ndza dzenengela."** yi ndhundhuzela wanhwana loyi a kotaka ku ya ematini hi mikarhi hinkwayo, a dzenengela khuwana ra yena, ku dzenengela swi vula ku rhwala nchumu wo karhi enhlokweni, u famba u nga khomelelenga, leswi swi komba leswaku munhu yaloye u toloverile ku tirha hi nchumu wolowo. Eka ntila wa 11 na wa 12 mutsari u ri : **"Ndzi hlamarisa vakhegulu, Va ndzi dzunisa : 'A ma vuyeni' "** Vakhegulu na vona va n'wi ndhundhuzela hikokwalaho ka mitirho ya yena ya mavoko, ya xisati. Va hlamala hi ndlela leyi a kotaka hayona ku dzenengela khuwana a ya ematini, kutani va n'wi themendela, va tsaka loko a vuya na mati, va n'wi vuyisa hi ntsako. Hakunene wansati u fanele ku ndhundhuzeriwa.

Eka ntila wa 13 mutsari u ri : **"Swibye swa basisiwa,"** yi ndhundhuzela wansati, ku nga, nhwana loyi, hikuva a kota ku basisa swibye swi tshama swi basile na ku swi hlayisa, swi vekiwa hi vukheta endhawini ya swona, ku ya hi lomu swi tshamaka kona. Leswi swi komba leswaku nhwana loyi, ku nga wansati loyi a ha kulaka, wa tirhandza swinene na ku rhandza laha a tshamaka kona. Wansati wo tani u fanele hi ku ndhundhuzeriwa endzeni ka yena.

Vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa, hikuva na vana va xisati lava ha kulaka, va na vutihlamuleri loko swi fika eka mitirho ya mavoko. Va swi kota ku kukula, ku sindza, ku ya tihunyini, ematini na ku hlayisa swibye swi va endhawini ya swona. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa.

1.3 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VANHU VO TIRHANDZA, VO RHANDZEKA NA KU VA NA RIRHANDZU

Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu lava kotaka ku tirhandza swinene. Muyambo (1984 : 16) eka xithlokovetselo xa **Thugamama** u ndhundhuzela ku tirhandza ka vavasati hi ndlela leyi:

1. Languta,
2. Xifuva xa ha tele,
3. Xi bombisa vuntshwa bya xona,
4. A xi si tiva tindlela timbe,
5. A xi si tiva khuxano wa Eva.

6. Vona,
7. Xifuva xa ha tele,
8. Swiluva hi kona swa ha baleka,
9. Xa vitanisa xa ha ri kule,
10. Miri i mikenyengwani.

11. Loko u xi vona u nga rila mfowethu,
12. U lava leswaku xi ku n'wayitelela,
13. Leswaku u ta tlela u lorha,
14. U ta lorha swa hava.

Eka ntila wa 1 mutsari u ri : "**Languta**" hi rito rin'we ntsena muhlayi u kokeke rinoko ku lava ku vona lexi a kombiwaka xona. Laha ku ndhundhuzeriwa thugamama, ku nga wansati loyi a ha kulaka, hi ndlela leyi a tirhandzaka hayona, leswi a bombisaka xiswona, munhu loko a ka a rhandza ku bomba, swi komba leswaku u tirhandza ngopfu. U ndhundhuzeriwa na hi ndlela leyi a n'wayitelaka hakona. U nge n'wayiteli loko u ri hava rirhandzu. Eka ntila wa 4 u ri : "**A xi si tiva khuxano wa Eva.**"

Thugamama leyi, ku nga wansati loyi a ha kulaka, u ndhundhuzeriwa na ku va a nga se tiva swo tala swa misava leswi onhaka vanhu miehleketo. Yena wa ha ri na miehleketo yo tenga swinene, hikuva wa ha ri nhwana loyi a ha sungulaka ku huma mavele, thugamama.

Ndzimana ya vumbirhi ya ha ndhundhuzela wansati loyi a ha kulaka, leswi a nga yimekisa xiswona, mavele hi kona ma sungula ku huma, xi kombisa vumbhuri bya xona na ku va xi tirhandza xi tlhela xi rhandzeka. Va kombisa leswaku u xi navela wa ha ta hi le kule. Ku komba leswaku xa rhandzeka.

Eka mitila ya 6, 7, 8 na 9 mutsari u ri : **"Vona, Xifuva xa ha tele, Swiluva hi kona swa ha baleka, Xa vitanisa xa ha ri kule."** Laha ku ndhundhuzeriwa hi laha na vanhu va xinuna va xi rhandzaka hakona va nga vulavulanga na xona, hi ku xi languta ntsena, vo kombetelana hi xona. Loko va ku xifuva xa ha tele, va komba leswaku mavele ya ha ri matsongo, ya ha vambile swinene, a ma se wa. Hi kona xa ha humesaka swinene vumbhuri bya xona, byi tikomba swinene, kutani vanhu va xinuna va sungula ku xi navela hi ku saseka loku.

Eka ntila wa 11 mutsari u ri : **"Loko u xi vona u nga rila mfowethu."** Va ri loko u xi vona u ri wanuna u nga rila hi ndlela leyi xi rhandzekaka hayona, ku nga ri ku rila mihloti kambe ku ri ku navela leswaku ingi xi nga va nhwana wa wena loko u ri wanuna. Loko u lava leswaku xi n'wayitela, xi ku hlekelelela u ta kota ku tlela kahle, u lorha kahle, u ta lorha swa hava hikuva leswi u nga ta tsakela swona xona a xi nga swi amukeli. Leswi u nga ta va u swi navela a swi nga humeleli. I wansati xexo, himpela xa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Laha mutsari u ndhundhuzela hi ndlela leyi wanhwana a tirhandzisaka swona, hi ndlela leyi a bombisaka xiswona, hi ndlela leyi a nga yimekisa xiswona na hi ndlela leyi a n'wayiterisaka xiswona, hinkwaswo leswi munhu u swi endla loko a tirhandza.

Nkondo (1983 : 16 -17) na yena u ndhundhuzela ku tirhandza ka vavasati eka

xitlhokovetselo xa **Sevengwana** lexi nge :

1. Xi voni hi lexiya,
2. I Sevengwana, xi ngirimela switepisi,

3. Swirhendze titlhongwe tinene.
4. Ntwa-twa-twa-
5. Xisuti ndziwii!
6. Xo cukumetiwa xi ya hala na hala.

7. Nsisi wongwe i kamba ra nkupekupe,
8. Wu biwile wu rhelela mombo,
9. Wu rhurhumela emoyeni
10. Onge wo ku khalutela.

11. Hi nga xi vona n'wana wa xihlangi,
12. Tihlo ra kona wongwe ro khudzehela.
13. Onge ro tumbela, ri vona ri thumba
14. Loyi a nga ta tixisa a hoxa ra yena
15. A anakanya wongwe a nga voniwi.

16. Hi lexiya !
17. A xi voni na munhu
18. Eka xona hi xona ntsena,
19. Vakhegulu i ngulumelo hase ka lwandle,
20. A hi ntiyiso,
21. Xa rivala leswaku hi xona
22. Laha tshangava ra timbyatsu
23. Ri nga etlela kona.

Eka ntila wa 1 mutsari u ri : **"Xi voni hi lexiya."** Eka Xitsonga loko ku ka ku tirhisiwa rito **'xi'** ku va ku soriwa kumbe ku ndhundhuzeriwa. Laha ku kombiwa ku ndhundhuzela, ku ndhundhuzeriwa wansati, nhwana, loyi a ha kulaka, Sevengwana, loyi a tirhandzaka swinene, mafambeke ya yena loko a karhi a chika switepisi, maambalele ya yena ya komba swinene leswaku munhu loyi wa tirhandza, u nge

fambi u karhi u hahlulelahahlulela loko u ri wansati loyi u tirhandzaka. U ta tikhoma tanihi wansati loyi a ndhundhuzeriwaka, Sevengwana. Mafambele ya wena ya fanele ya ri lamo dzika swinene.

Eka mitila ya 7,8, 9 na 10 mutsari u ri : **"Nsisi wonge i kamba ra nkupekupe, Wu biwile wu sirhelela mombo, Wu rhurhumela emoyeni, Onge wo ku khalutela"** yi ndhundhuzela ku tirhandza ka wansati, Sevengwana, hi makamelo ya yena ya misisi. A ngo kama njhe, yi kamiwa, yi bombisiwa yi jika emombyeni. Loko a famba yo rhurhumela kunene emoyeni, wonge yo ku naveta, kumbe ku ku yimisela voko ku ri ndlela yo ku xeweta, hi ku saseka ka yona. I wansati xexo, wansati wo tirhandza u vonaka hi ku tibasisa, a saseka wonge a nga ka a nga ha pfuki a sasekile. I ntiyiso wansati wo tirhandza wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka mitila ya 11, 12, 13, 14 na 15 mutsari u ri : **"Hi nga xi vona n'wana wa xihlangi, Tihlo ra kona wonge ro khudzehela, Onge ro tumbela, ri vona ri thumba, Loyi a nga ta tixisa a hoxa ra yena, A anakanya wonge a nga voniwi,"** yi ndhundhuzela wansati wo tirhandza hi ndlela leyi a tikhomisaka xiswona, ndlela ya manyunyuyu, kambe ya nga ri manyunyuyu ya ku kholela munhu, ku ri lawaya yo komba ku nyenya thyaka, ku bomba na rirhandzu. Va kombisa hi laha tihlo ri nga tumbela wonge, a ri lavi ku vona munhu, kasi i mano ya kona yo bombisa mahlo, xi tiendla wonge a xi ku voni, loko u lava ku vona leswaku xa ku vona, wo bayiza u xi hlamula, u ta kuma tinhlamulo leti nga ku fanela.

Eka mitila ya 17 na 18 mutsari u ri : **"A xi voni na munhu, Eka xona hi xona ntsena,"** ka ha ndhundhuzeriwa wansati wo tirhandza, a ri munhu loyi a vonaka wonge misava i ya xona ntsena, hambi xi kombisiwa leswaku eka rin'wana ra masiku xi ta khegula, xi huma na timbyatsu emirini, xona xa ha titeka wonge xi ta tshama xi ri wansati loyi a ha kulaka. Xi vona wonge xi ta tshama xa ha ri muntshwa.

Laha ka xitlhokovetselo lexi mutsari u ndhundhuzela wansati hi ndlela leyi a tirhandzaka hi yona, ndlela leyi a fambaka hi yona, leswi a bombisaka swona hi ndlela leyi a kamaka misisi hayona, a yi bombisa yi pfala na mombo, mahlo na wona ya bombisiwile, a tlhela a endla wonge u lo tsipa. Matikhomele ya yena a nga

ehleketi leswaku siku rin'wana u ta khegula. Vavasati va tirhandza, hakunene swa fanela leswaku va ndhundhuzeriwa.

Magagane (2000 : 28 -29) na yena u ndhundhuzela ku tirhandza ka vavasati eka xitlhokovetselo xa **Mphikizano wa van'wambhuri** lexi nge:

1. Vanhwana va matiko ya misava va humile,
2. Va titsatsangile vana va marhumbu lamakulu,
3. Swisuti swi dzinginyekile bya mimpfi,
4. Va larile hi ku titsona swakudya,
5. Ku feriba ro bombo na vumbhuri.

6. Va basile wonge vo hlamba hi ntswamba na rivisi,
7. Misisi yi horhiwile no gayiwa mpukani,
8. Meno ya hletiwile ya tlhela ya phehliwa,
9. Wonge va lo dya vhula-vahleka.

10. Hi valavo va hakile folosi,
11. Va nghena va bombisa vumbhuri ku vatlwa.
12. Va forile mfolo va ku twilililili ...
13. Vagamuli va muchongolo i vaxinuna na xisati,
14. Ku tlhoma risiva eka mbhuri ya timbhuri.

15. Khale timbhuri a hi tivona emichongolweni,
16. Ku thawuziwa no khinyaveza hi tinguvu ta vuhlalo,
17. Ti dayiniwile hi dayi ti ku ntintii!
18. Va pfula tixoti ta vona va thawuza.

19. Byi nga ri vubyambubyambu bya manguva lawa.
20. I mani a nga ta na xangu leyi ?

21. I ncini vumbhuri ?
22. I xikandza ku saseka ?
23. I mbilu ku basa ?
24. I xivumbeko ku yimeka ?

25. Vumbhuri i vumunhu,
26. Vumbhuri i mahanyelo,
27. Vumbhuri miehleketo ku hluteka,
28. Vumbhuri i mbilu ku basa,
29. Vumbhuri byi le ndzeni ka munhu.

30. Mphikizano wa van'wambhuri wu hungutile swin'wana.
31. Mphikizano wa van'wambhuri wu vangile swin'wana,
32. Vanhwana va tiva ku hlamba no gudlha namuntlha,
33. Ku biha mhaka yin'we ntsena,
34. Vubyambubyambu byo famba ntsena.

Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri : "**Vanhwana va matiko ya misava va humile, Va titsatsangile vana va marhumbu lamakulu.**" Ku ndhundhuzeriwa vavasati lava nga saseka swinene, lava va humaka ematikweni yo hambanahambana. Vanhwana lava a va lo saseka ntsena, kambe va sasekile hikuva va huma eka marhumbu lamakulu, leswi swi vula leswaku va sasekile hikuva va tswariwe hi vavasati lava nga saseka. Va titsatsangile, swi vula leswaku va ambarile va saseka swinene, va bombile vana va vanhu. Mitila ya 3, 4 na 5 mutsari u ri : "**Swisuti swi ndzengenyekile bya mimpfi, Va larile hi ku titsona swakudya, Ku ferwa ro bombo ni vumbhuri.**" U ya emahlweni a ndhundhuzela vanhwana, vavasati, hi laha swisuti swa vona swi nga saseka ha kona wonge i mimpfi. Xisuti xa mimpfi xi saseke ngopfu, ku na ndhawu yo lala leyi avanyisaka miri na xisuti, ndhawu leyi eka munhu hilaha a bohaka kona banti. Vanhwana lava va titsona na swakudya, va dya switsongo, hi ko ku fela ku saseka, hikuva a va byi voni vumbhuri bya lava nga

nyuhela, lava nga tala hi tinyama, e-e, eka vona loko u fanele ku va u saseka u fanele ku va u larile, va fela bombo ni vumbhuri.

Eka ntila wa 6 mutsari u ri : **Va basile wonge vo hlamba hi ntswamba na rivisi"** Ku ndhundhuzela hi ndlela leyi vavasati lava va nga basisa xiswona hikokwalaho ka vumbhuri bya vona. Loko hi ka hi ku munhu u hlamba hi ntswamba na rivisi swi vula leswaku u basile a tlhela a saseka swinene, a nga lo basa ntsena kumbe ku saseka ntsena, swi fambisana swi ri swimbirhi. Mutsari u tirhisile xifananisi eka ntila lowu wa 6 kasi na le ka ntila wa 9 ku na xifananisi : **"Wonge va lo dya vhula - vahleka."** Swifananisi leswi swi tiyisisa swinene leswaku vavasati lava, vanhwana, va basile swinene, misisi na meno swi tirhiwile swinene, va saseke ngopfu. Loko va ku wonge va lo dya vhula - vahleka swi vula leswaku va tshama va karhi va n'wayitela, hi yo mhaka ndzi ku vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka ntila wa 10 mutsari u ri : **"Hi valavo va hakile folosi"** ku haka folosi i ku famba hi ku landzelelana mi be ntila wo leha. Ntila lowu wu seketeriwa hi ntila wa 12 lowu nge : **"Va forile mfolo va ku thwililili..."** yi ndhundhuzela vavasati, hi ndlela leyi va nghenisaka xiswona exitejini, va karhi va landzelelana va kombisa vumbhuri bya vona. Majaha na vanhwana lava nga nghenelelangiki mphikizano, hi vona lava chachulaka hi lomu matlhelo ku sasekisa ntirho wa siku. Kasi hi vona va tlhelaka va tlhoma risiva eka lava va nga ta humelela, lava ku nga ta va vona vahumeleri va siku, van'wambhuri va siku, vona lava nga saseka ku tlula hinkwavo. Mawaku ku ndhundhuzeriwa hi leswinene, leswi pfunaka eka vutomi, ku nga ri leswi nga ta onha vumundzuku bya munhu kumbe bya tiko. Wansati lonene wa ndhundhuzeriwa.

Ku komba leswaku wansati u fanele ku ndhundhuzeriwa, swi nga ri na mhaka ku i wansati wa xikhale, wa ximanjemanje kumbe wa ximanguva lawa. Eka mitila ya 15 na 16 mutsari u ri : **"Khale timbhuri a hi ti vona emichongolweni, Ku thawuziwa no khinyaveza hi tinguvu ta vuhlalo"** Ku ndhundhuzeriwa leswi van'wambhuri va xikhale a va swi endlisa swona hi nkarhi wa vona. Va kombisa leswaku a va ambala tinguvu, leti hi ti vulaka xibelana, leti nga sasekisiwa hi vuhlalo, va thawuza va tlhela va khinyaveza kun'we no cinisa xibelana xa vona hi vukheta. U ya emahlweni eka ntila wa 19 a ku : **"Byi nga ri vubyambubyambu bya manguva lawa"**, a kombisa

ku hambana ka maendlele lawa ya van'wambhuri ya khale ni ya ximanguva lawa, leswaku khale, a va nga fambisi miri erivaleni, a vo phikizana hi ku ambala xintu va saseka. Ku komba leswaku wa ha hlamarisiwa hi maendlelo lawa ya ximanguva lawa hambileswi a ma ndhundhuzelaka, hi twa a tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo eka mitila ya 20, 21, 22, 23 na 24 : **"I mani a nga ta na xangu leyi? I ncini vumbhuri? I xikandza ku saseka? I mbilu ku basa? I xivumbeko ku saseka?"** Swivutiso leswi swo ke tinhlamulo swi tiyisisa swinene ku ndhundhuzeriwa ka vavasati. Laha mutlhokovetseri u lava ku tiva leswaku ntlangu wo saseka hi ndlela leyi wu nga va wu sungule hi mani. U lava ku tiva hi vuenti leswaku vumbhuri i yini, i ku saseka ka xikandza, ku basa ka mbilu kumbe xivumbeko xa munhu.

Ku landzelelana ka swivutiso hi ndlela leyi, swa ha kombisa ku hlamala, kambe nhlamulo yona i ya ku ndhundhuzela vavasati. Mutsari wa ha ndhundhuzela vavasati a karhi a tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo hikokwalaho masasekele ya vanhwana lava, a va lo saseka ntsena, kambe va tlhela va va va vumbekile swinene. U tivutisa leswaku a nga va a ri mani a nga ta na miehleketo yo sungula ntlangu wa muxaka lowu, swona, vumbhuri bya kona ku nga va ku ri xilo xa njhani, hikuva a byi koti ku hlamuseleka, swi nga va swi vula mbilu leyinene ya vumunhu, kumbe loko hi vulavula hi munhu ku saseka hi va hi karhi hi vula xivumbeko. Hinkwaswo swivutiso leswi swi pfumala tinhlamulo hikwalaho ka ku saseka ka vanhwana. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa. A nga va solli vavasati kambe wa va ndhundhuzela.

Eka mitila ya 25, 26, 27, 28 na 29 mutsari u ri : **"Vumbhuri i vumunhu, Vumbhuri i mahanyelo, Vumbhuri i miehleketo ku hluteka, Vumbhuri i mbilu ku basa, Vumbhuri byi le ndzeni ka munhu."** U ndhundhuzela vavasati hambu va sasekile swinene, va ri van'wambhuri, va ala va ha hlayisa xiyimo xa vusati bya vona, va xixima vusati bya vona, hikuva va kombisa ku va na vumunhu, va va na mahanyelo lamanene, va va na miehleketo yo hlantsweka, yo aka, va va na timbilu to basa, u tlhela a tiyisisa leswaku vumunhu, byi le ndzeni ka munhu, a byo va eswambalweni kumbe eka xiyimo xa munhu, e-e.

Eka mitila ya 30 na 31 mutsari u ri : **Mphikizano wa van'wambhuri wu hungutile swin'wana, Mphikizano wa van'wambhuri wu vangile swin'wana.**" Vavasati va ndhundhuzeriwa hikuva va tisile ntlangu wo nyanyula lowu nga endla leswaku vana vo tala va tikuma va sukile exitarateni, va tikuma va ri na ku navela ku tikuma va ri vanhu lava rhandzekaka, na ku va va tikuma va ri vanhu lava rhandzaka ku basa. Ntlangu lowu wu hungutile ku vanhwana va tshama va nga swi tivi leswi va faneleke ku swi endla, kutani va tshama hi ku hlamba va basa, va gudhla na milenge, va saseka. Va bombisa vuntshwa bya vona. I ntiyiso vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa.

Vavasati, lava ha kulaka, ku nga vanhwana va ndhundhuzeriwa hi ndlela leyi va tirhandzaka hakona loko va ya eka mphikizano wa van'wambhuri. Va va va sasekile swinene, va titsona swakudya leswaku miri wa vona wu languteka. Va basile, misisi na meno na swona swi sasekisiwile. Hambi timbhuri ta xikhale, a va hlamba va saseka, va ambala xibelana lexi nga khavisiwa hi vuhlalo. Hinkwaswo leswi swi komba ku tirhandza ka vavasati. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa.

Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu vo rhandzeka swinene, va rhandzana hi xivona kasi na vavanuna va va rhandza swinene. Leswi swi seketela hi Mnisi (1969 : 9) eka Xitlhokovetselo xa **Tintswalo ta manana** loko a ku:

1. Hambiloko ndza ha ri ricece,
2. Hambiloko ndza ha kasa,
3. Hambiloko ndza ha yima,
4. Hambiloko ndzi baleka mahlo,
5. A ndzi hlayisa a nga heli mbilu.

6. Hambiloko ku titimela,
7. Hambiloko ku hisa,
8. Hambiloko ndzi ri mavabyini,
9. Hambiloko ndzi hanye swinene,
10. A ndzi hlayisa a nga heli mbilu.

11. Hambiloko ndzi onha swo tala,
12. Hambiloko ndzi lulamisa swo tala,
13. Hambiloko ndzi yiva swo tala,
14. Hambiloko ndzi endla swo tala,
15. A ndzi hlayisa a nga heli mbilu.

16. Hambiloko ndlala yi nghenile,
17. Hambiloko ku titimela,
18. Hambiloko ndzi onha swo tala,
19. Hambiloko ndlala yi nghenile,
20. Ndza khensa tintswalo ta manana.

Eka mitila ya 1, 2, 3, 4, na 5 mutsari u ri : **"Hambiloko ndza ha ri ricece, Hambiloko ndza ha kasa, Hambiloko ndza ha yima, Hambiloko ndzi baleka mahlo, A ndzi hlayisa a nga heli mbilu."** Mutsari ku nga wanuna u ndhundhuzela rirhandzu leri nga na mutswari wa xisati hi ndlela leyi a nga n'wi hlayisa ha yona ku suka loko a ha ri ricece, a ri n'wana lontsongo, loyi a ha kasaka, a ya a karhi a kula, a dyondza ku yima, ku fikela laha a boxekaka mahlo a tlhariha, a tiva swo biha na swo saseka. Kambe eka hinkwaswo leswi a n'wi hlayisa a nga heli mbilu. I mutswari wa xisati loyi a kotaka ku hlayisa hi ku hetiseka a nga heli mbilu, hakunene wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka mitila ya 6, 7, 8, 9 na 10 mutsari u ri: **"Hambiloko ku titimela, Hambiloko ku hisa, Hambiloko ndzi ri mavabyini, Hambiloko ndzi hanye swinene, A ndzi hlayisa a nga heli mbilu."** Laha wa ha ya emahlweni a ndhundhuzela wansati, mutswari wa xisati, loyi a kombisaka rirhandzu eka n'wana hikuva a n'wi hlayisa hi xiyimo xa le henhla, hambiloko ku titimela, hambiolko ku hisa swinene a nga n'wi heleli mbilu, a n'wi hlayisa swinene. Hambiloko a vabya kumbe ku va a hanye kahle, wansati u ndhundhuzeriwa hi ku va a ya emahlweni a n'wi hlayisa handle ka ku vilela, kumbe ku tisa swirilo, a n'wi rhandza hambu swiyimo swi karhi swi tika.

Eka mitila ya 11 na 13 mutsari u ri : "**Hambiloko ndzi onha swo tala, Hambiloko ndzi yiva swo tala.**" U ya emahlweni a ndhundhuzela wansati, hi endlelo ra yena ra ku kota ku hlayisa n'wana, hi ku vula leswaku loko n'wana a ha kula wa onha swa vanhu, nkarhi wun'wana wa lulamisa, kambe mutswari wa xisati a nge pfuki a n'wi kombe nhlana, wa n'wi hlayisa. N'wana loko a ha kula wa yiva na ku onha swo tala, kambe, manana, mutswari wa xisati, a nga heli mbilu, a ya emahlweni a n'wi hlayisa swinene. Wansati u fanele ku ndhundhuzeriwa swinene hikokwalaho ka swiyimo swo tika leswi a hlanganaka na swona loko a kurisa n'wana, kambe a nga heli mbilu, a n'wi hlayisa.

Ndzimana yo hetelela, yi nga ndzimana ya vumune i nkatsakanyo wa tindzimana letinharhu to sungula, yi tiyisisa leswaku wansati, manana, mutswari wa fanela ku ndhundhuzeriwa hikuva u na xiave xikulu xa ku kurisa vana laha misaveni, laha hambiloko ndlala yi nghenile emutini, u wa a pfuka, n'wana a nga tivi na leswaku ku na ndlala kumbe vusweti. A nga na xiave eka vana ntsena kambe u nyika rirhandzu eka mindyangu, rixaka kun'we na le ka tiko hinkwaro.

Laha ku ndhundhuzeriwa wansati, mutswari, loyi a kotaka ku kurisa n'wana, ku suka loko a ha ri ntsongo, a kasa, a yima, a tlhariha, manana a n'wi hlayisa a nga heli mbilu. A kota ku n'wi hlayisa hambu ku titimela, ku hisa kumbe a ri mavabyini. Na loko a endla leswi nga riki swona, a yiva, a onha, mutswari wa xisati a nga n'wi tshiki. I ntiyiso vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa va rhandzeka, va khensiwa hikokwalaho ka vumunhu na rirhandzu ra vona.

Mkhari (1993 : 45 - 46) na yena u ndhundhuzela vavasati va ri vanhu lava khensiwaka hikokwalaho ka rirhandzu leri va nga na rona, va nga heli mbilu. Eka xitlhokovetselo xa yena xa **Manana** u ri:

1. Manana wa nga ndza ku khensa,
2. Hakunene mbilu ya mina ya khensa,
3. Va ri "vele ra manana a ri khensiwi"
4. Kambe loko a ri mina ndzi ba mandla ndzi vuyelela.

5. Manana u ndzi rhandzile,
6. U ndzi angarherile.
7. Ndzi khensa vukona bya ku!
8. Ndzi khensa vumunhu bya ku!

9. Ndzi khensa nsovo waku!
10. Emikitsikitsini u ndzi sirhelele.
11. A wu ma vona makhombo.
12. Kambe u tiyisile mbilu.
13. Ndzo kala xo khensa hi xona.
14. Ha kona ndzi ri akhanimambo!

15. A wu ndzi rhandza tolo,
16. Wa ndzi rhandza namuntlha.
17. U ta ndzi rhandza mundzuku.
18. Manana ndza ku tlangela.

19. A wu ri manana.
20. U manana.
21. U ta va manana,
22. Vana manana.

23. A ndzi ri hava mali yo nghena xikolo,
24. Bya xihlovo xa mati u dzuka nyuku,
25. U tirhela mina madyisambitsi.
26. Amukela ntswamba na vulombe mundzuku.

Eka mitila ya 1, 2, 3 na 4 mutsari u ri : **"Manana wa nga ndza ku khensa, Hakunene mbilu ya mina ya khensa, Va ri "Vele ra manana a ri khensiwi",**

Kambe loko a ri mina ndzi ba mandla ndzi vuyelela." Laha ku ndhundhuzeriwa wansati, manana, mutswari, loyi a kombisaka rirhandzu ra yena eka n'wana, ku kondza n'wana wa yena a vona nyiko leyi ya rirhandzu, a khensa mutswari wa yena a vuyelela hi ndlela leyi a n'wi kuriseke hayona. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga, va ri: "*Vele ra manana a ri khensiwi*" kambe eka yena u vona swi nga enelanga ku mita marito ya ku khensa hi ndlela leyi mana wakwe a n'wi hlayiseke ha yona na ku n'wi kurisa hi ndlela ya rirhandzu, hi yo mhaka a n'wi ndhundhuzela, a swi vula hi nomo a nga miyeli. U tata marito ya ku khensa hi ku vona rirhandzu leri nga na wansati loyi, manana.

Eka mitila ya 7, 8 na 9 mutsari u ri : "**Ndzi khensa vukona byaku!, Ndzi nkhenza vumunhu byaku!, Ndzi khensa nsovo wa ku!**" eka ntila wun'wana na wun'wana ku na rito "**khensa**" leri kombaka ku ndhundhuzela mutswari hi ndlela leyi a n'wi rhandziseke xiswona, a n'wi angarhela kumbe ku n'wi vukarha hi mandla ya yena. Mbuyelelo wa rito leri swi komba leswaku u swi vula swi huma emakorhweni ya mbilu ya yena, u khensa hi mbilu ya yena hinkwayo. Kutani u ya emahlweni a khensa vukona bya manana, eka xin'wana na xin'wana a va a ri kusuhi na yena, hikuva hi mikarhi hinkwawo loko a n'wi lava a n'wi kuma. Wa khensa vumunhu bya mutswari, hikuva loko a karhi a kula u n'wi kobile vumunhu lebyikulu, a n'wi fambisa etindleni leto lulama. Eka ndzimana leyi u hetelela hi ku khensa nsovo ni rirhandzu leswi mutswari a nga n'wi komba swona evuton'wini.

Eka ntila wa 10 mutsari u ri : "**Emikitsikitsini u ndzi sirhelele.**" Wansati, mutswari, u ndhundhuzeriwa hi ku va a kombisa rirhandzu swinene eka n'wana wa yena hikuva a n'wi sirhelela emakhombyeni lama a hlangana na wona, a ma vona makhombo man'wana loko ma ta, kambe a nga tsutsumi a swi yimela, a tiyisela hambu swi tika. Wa khensa a vuyelela rirhandzu ro tani ra mutswari wa xisati leri nga ringanisiweki na ra munhu. U tiyisisa ku khensa ka yena hi ku vula leswaku o va hava swo khensa hi swona, kambe hambu a ri hava u vula hi nomo wa yena leswaku wa khensa.

Ndzimana ya vumune na ya vuntlhanu ku ndhundhuzeriwa, wansati, manana, loyi a kotaka ku yimela timhaka ta yena, a kombisa rirhandzu hi mikarhi hinkwayo, hi

masiku hinkwawo, kutani wa n'wi tlangela. U ta tshama a ri manana a nga ka a nga cinci ni siku ni rin'we hi ndlela leyi a n'wi kombeke rirhandzu harona.

Eka mitila ya 23, 24, 25 na 26 mutsari u ri : **"A ndzi ri hava mali yo nghena xikolo, Bya xihlovo xa mati u dzuke nyuku, U tirhela mina madyisa-mbitsi, Amukela ntswamba na vulombe mundzuku."** Laha u hetelela hi ku ndhundhuzela wansati, manana, loyi a waka a pfuka a yisa n'wana exikolweni, na mali yo n'wi yisa yi nga ri kona, yi karhi yi pfumaleka, kambe a endla matshalatshala, a ringeta hi matimba hinkwawo, a wa a pfuka leswaku n'wana wa yena a ya exikolweni, leswaku a ta va na vumundzuku lebyinene a fana na vana van'wana, a kula a ta kota ku titirhela evuton'wini. N'wana u hlamula hi ku vula leswi: *"Amukela ntswamba na vulombe mundzuku"* leswi vulaka leswaku loko a kurile u ta hlayisa mana wa yena hilaha ku nga heriki.

Vavasati i vanhu vo rhandzeka swinene, hambu vana va xinuna va wu vona nkoka wa vona hi xitalo, leswi swi seketela hi Mayevu (1991 : 17) eka xitlhokovetselo xa **Manana** loko a ku:

1. Loko ndza ha ri ricece,
2. A ndzi vulavula tani hi ricece,
3. Ndzi ehleketa swa vucece,
4. Ndzi tlanga swa vucece,
5. Hikuva a ndzi nga si fika eka kondlo a ndzi dyi.

6. Ririmi leri a ndzi vulavula rona,
7. A ri tiviwa hi mina na manana,
8. Vanhu vambe a yo na yi tixela,
9. Ririmi leri a ri dyondzeriwi.
10. Na yena manana a nga ri tivi hinkwaro.

11. Loko ndzi lava swo khomisa endzeni,

12. A ndzo titlavela mukhosi,
13. Manana a ndzi an'wisa,
14. A ri karhi a ndzi yimbelelela tinsimu ta ntsako,
15. Xikan'wekan'we vurhongo byo ndzi phayi!

16. Namuntlha ndzi khensa musa wa wena,
17. Namuntlha ndzi kurile ndzi wanuna,
18. Hambileswi a ndzi ku karhata,
19. Vatsonga va vurisile loko va te:
20. Xi undle xi ta ku undla-vu.

21. Tatana ndzi ku tshikela yini?
22. Ndzi ta hoxisa loko ndzo ka ndzi nga ku khensi,
23. A wu ba mpundzu wa mahlambandlopfu,
24. Va ya ku raha hi swiqhathula,
25. U ku: " ndzi singilele ricece ra nga."

Eka mitila ya 1, 2, 3, 4 na 5 mutsari u ri : **"Loko ndza ha ri ricece, A ndzi vulavula tani hi ricece, Ndzi ehleketa swa vucece, Ndzi tlanga swa vucece, Hikuva a ndzi nga si fika eka kondlo a ndzi dyi."** Laha ku ndhundhuzeriwa manana, mutswari, wa xisati loyi a kotaka ku kurisa n'wana, ku suka loko a ha ri ricece, a ri xihlangi, a vulavula tani hi n'wana wa xihlangi, a tlanga tani hi n'wana wa xihlangi hikuva a ha ri xihlangi, ku fika loko a kula a va eka malembe lama a sungulaka ku tivona, a tidya, a ngenaka exidziveni xa vujaha, hikokwalaho ka mana wa yena, loyi a nga n'wi tshikangiki, a n'wi hlayiseke a kondza a kula.

Eka mitila ya 6 na 7 mutsari u ri : **Ririmi leri a ndzi vulavula rona, A ri tiviwa hi mina na manana."** U ndhundhuzela wansati loyi hikokwalaho ka rirhandzu leri a nga na rona a tivaka na ririmi leri vulavulaka hi n'wana wa yena loyi a ha ku beburiwaka, leri ri nga dyondzeriwiki, kambe mana wa yena wa ri tiva na ku ri twisisa. Munhu un'wana a nge ri vulavuli, kumbe ku ri twa ririmi leri handle ka yena na mana wa

yena, hi rona va kotaka ku twanana ha rona va ri vambirhi. Mawaku rirhandzu ro tani.

Eka mitila ya 11, 12 na 13 mutsari u ri : **"Loko ndzi lava swo khomisa endzeni, A ndzo titlhavela mukhosi, Manana a ndzi an'wisa."** Wansati u ndhundhuzeriwa hikuva a tiva n'wana hi ku hetiseka, wa swi tiva leswaku loko a rila a nga hetu u twa ndlala, u lava ku dya, kutani u ta n'wi mamisa, ku nga swona swakudya swa n'wana, n'wana loko a mamile a xurhile, manana u sungula ku yimbelela tinsimu ta ntsako a yimbelelela n'wana wa yena, xikanwekan'we xi to khoma hi vurhongo, xi etlela. Mawaku wansati, mutswari wa vutihlamuleri hi n'wana wa yena.

Eka ntila wa 17 mutsari u ri : **"Namuntlha ndzi kurile ndzi wanuna."** Ntila lowu wu kombisa swinene leswaku munhu loyi a ndhundhuzelaka i n'wana wa mufana, hikuva n'wana wa nhwanyana a nge kuli a va wanuna. Leswi swi kombisa swinene leswaku na vana va vafana va wu vona nkoka wa vatswari va vona va xisati. U tlhela a kombisa na hi ndlela leyi a karhata hayona, kambe ka hinkwaswo u rhandza ku khensa musa, tintswalo leti mutswari wa yena a n'wi kombeke tona. U hetelela hi ku tiyisisa hi xivuriso lexi nga eka ntila wa 20 lexi nge : **"Xi undle xi ta ku undla-vu."** Leswi vulaka leswaku leswi mana wa yena a n'wi kuriseke, na yena u ta hlayisa mana wa yena.

Hambileswi eka ndzimana yo hetelela, eka mitila ya 21 na 22 a nge : **"Tatana ndzi ku tshikela yini?, Ndzi ta hoxa loko ndzo ka ndzi nga ku khensi."** Laha u ringeta ku ndhundhuzela mutswari wa xinuna, a kombisa hilaha a ringeta ku tikarhata ku n'wi kurisa, a ringeta hi tindlela hinkwato ku n'wi tirhela, kambe leto tala tindzimana ti ndhundhuzela wansati hi ku enta, ku komba nkoka lowu a nga na wona evuton'wini bya n'wana. Wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa hakunene.

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa swinene rirhandzu leri vamanana va nga na rona, vuhlayiseki lebyi va nga na byona, hambu ku ri tintswalo na vumunhu swi tele eka vona. Himpela vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa.

1.4 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VANHU VO SASEKA

Vavasati i vanhu vo saseka swinene, leswi swi vona hi munhu un'wana na un'wana leswaku wansati u sasekile swinene, hi yo mhaka vavanuna vo tala va ndhundhuzela vavasati hi masasekelo ya vona.

Leswi swi seketela hi Makhuva (1975 : 12 - 13) eka xitlhokovetselo xa **Jamela N'wa-Ngwenya** lexi nge:

1. Jamela N'wa-Ngwenya,
2. Nhwana wa Mutsonga,
3. Wa tihlaya to leha,
4. Wa mahlo yo basa,
5. N'wana Gija wa Ngwenya.

6. Ku famba ka yena,
7. Wonge u lo nyikiwa kona.
8. Laha a kandziyaka kona,
9. ku sala ku sasekile.

10. Loko a ambale,
11. Yena n'wandhindhani,
12. Majaha ya phomaphoma marha.

13. Jamela n'wa-Ngwenya,
14. Xikandza xa yena,
15. Wonge xi lo foromiwa,
16. Milomo ya yena,
17. A yi navetisa.

18. Jamela N'wa-Ngwenya,
 19. Xikandza xa yena,
 20. Wonge xi lo foromiwa,
 21. Milomo ya yena,
 22. A yi navetisa.
-
23. Jamela N'wa-Ngwenya
 24. A a sasekile,
 25. Xikarhi ka vanhvana va ka Gaza,
 26. Ina a sasekile Jamela N'wa-Ngwenya!
-
27. Loko a ambele n'wandhindhani,
 28. A famba etikweni ra ka Gaza,
 29. Vanhu va khwenutana,
 30. Ku vona xiluva etikweni ra ka Gaza.
-
31. Majaha yo tala,
 32. Ya khomile xo tika,
 33. Timbilu ku vava,
 34. Hi yona mbiti..
-
35. Ku vona xiluva,
 36. Xo saseka swonghasi,
 37. Hikuva a sasekile
 38. Jamela N'wa-Ngwenya.

Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri : "**Jamela N'wa - Ngwenya, Nhwana wa Mutsonga.**" Laha ku ndhundhuzeriwa wansati, nhwana wa Mutsonga-xidzi, Mutsonga wo hetiseka, wo saseka swinene, wa tihlaya to leha na mahlo yo basa, loyi a nga tswariwa hi Mutsonga-xidzi. Masasekele ya vanhu ya hambana ku ya hi tinxaka ta vona, loyi o tikomba leswaku u sasekise Xigaza, Mutsonga.

Eka mitila ya 6, 7, 8 na 9 mutsari u ri : "**Ku famba ka yena, Wonge u lo nyikiwa kona, Laha a kandziyaka kona, Ku sala ku sasekile.**" Ku ndhundhuzeriwa mafambele ya yena, a ngo famba njhe, a hahlulela wonge a nga tivi laha a yaka kona, e-e, u famba wonge u lo tswariwa a karhi a famba hi fambele leriya ro fanela yena ntsena, na laha a kandziyaka kona ku sala ku sasekile, wonge a nga tlhela a vuya a ta kandziya kambe. A nga himeteli misava wonge o lwa na yona, e - e, u khandziya hi vukheta. Hakunene wanhwana u sasekile.

Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 10, 11 na 12 a ku : "**Loko a ambale, yena n'wandhindhani, Majaha vo phoma - phoma marha.**" Ku ndhundhuzeriwa wanhwana hi ambalele ra yena, ra vutsonga, loko a ambale n'wandhindhani, ku nga tinguvu ta xintu, majaha a ya phomaphoma marha, a va tsakela nhwana loyi wa Mutsonga hi ku saseka ka yena. Loko munhu a ka a phomaphoma marha, swi komba leswaku u na ku navela swinene eka nchumu lowu a wu vonaka. Leswi swi seketela swinene leswaku vavanuna va rhandza ngopfu vavasati lero ka va va ndhundhuzela, va tsakisa na hi ambalele ra vona ra xintu. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa hikuva va rhandzeka na le ka vavanuna.

Eka mitila ya 14 na 15 mutsari u ri : "**Xikandza xa yena, Wonge xi lo foromiwa.**" Mitila leyi ya ha ya emahlweni yi ndhundhuzela ku saseka ka wansati, wa xikandza wonge xi lo foromiwa. Loko xilo xi ka xi foromiwa kunene swi komba leswaku xi sasekile ngopfu hikuva muforomi u tinyika nkarhi wa yena a vumba xilo xo karhi lexi a nga laveki leswaku xi va na xihoxo naswitsongo, kutani loko xikandza xa munhu xi ka xi fananisiwa na ku foromiwa, swi vula leswaku xi sasekile xi hava na xisololo. Eka mitila ya 16 na 17 hi twa a ku: "**Milomo ya yena, a yi navetisa**". I wanuna ntsena a nga vulaka marito lawa eka wansati, ku hava wansati loyi a nga navelaka milomo ya

wansatikuloni, leswi swa ha tiyisisa swinene leswaku vavanuna va ndhundhuzela ku saseka ka vavasati, kutani va va rhandza, hikuva va rhandzeka.

Eka ndzimana ya vutsevu ku ndhundhuzeriwa wansati wo saseka exikarhi ka vanhwana va ka Gaza, exikarhi ka vanhwana va Vatsonga-Machangana. Marito lama kumekaka eka ntila wa 26 lowu nge : **"Ina! a sasekile Jamela N'wa-Ngwenya!"** Xihlamari lexi kumeka endzhaku ka rito, **" ina"** na le makumu ka xivulwa hinkwaxo xa ntila wa 26 xi tiyisisa swinene leswaku wanhwana a sasekile ku tlula mpimo, ngopfungopfu leswi a ri Mugaza.

Eka mitila ya 27 na 29 mutsari u ri : **"Loko a ambele n'wandhindhani, Vanhu va khwenutana."** Laha ku ndhundhuzeriwa ku saseka ka wansati, wanhwana, hi ambalele ra yena ra xintu, ra Xigaza. Laha a fambaka kona vanhu va khwenutana, va kombana yena, va navela wanhwana loyi a ambaleke xigaza, a ambale n'wandhindhani, a ri xiluva etikweni ra ka Gaza. Leswi swi le rivaleni leswaku xiluva lexi a xi tsakisa ngopfu vavanuna lero ka va khwenutana, va kombetana hi sasekele ra xona. I ntiyiso vavasati va ndhundhuzeriwa hi ku va vanhu lava rhandziwaka hi vavanuna.

Eka mitila ya 35 na 36 mutsari u ri : **"Ku vona xiluva, Xo saseka swonghasi,"** yi ndhundhuzela wansati, wanhwana, loyi a nga xiluva xo saseka, masasekele ya yena a ya siya majaha yo tala ya nga khomeki, a va khomile xo tika, timbilu ta vona ti tshama ti karhi ti vava, va dya mbitsi masiku hinkwawo, hikuva a va swi tiva leswaku hambiloko va n'wi lava swi le rivaleni leswaku a va nga n'wi kumi hinkwawo. Hi xintu xa Vatsonga-Machangana, hambi ku ri hi rixaka rihi kumbe rihi a swi pfumeleriwi wansati a va na vanuna vambirhi, swa yila sweswo. Hakunene vavasati va ndhundhuzeriwa hi ku va vanhu lava rhandziwaka hi vavanuna, ku nga ri vona va rhandzaka vavanuna.

Laha ku ndhundhuzeriwa wansati wo saseka, wansati wa Mugaza, wansati wo fanela hi swambalo swa Xintu "n'wandhindhani". Sasekelo ra yena a ri xanisa vavanuna, hikuva hi ku n'wi vona kunene a va twa va n'wi rhandza. A yimekile

wansati, a sasekile hi ntumbuluko, a a nga ticiNcanga. Hakunene vavasati va fanele ku ndhundhuzeriwa loko va sasekile, va kombiwa rirhandzu.

1.5 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VATIRHELI VA RIXAKA

Vavasati loko va dyondzele swo karhi a va swi lavi ku tshama hi swona, va gingirika va pfuna van'wana, va pfuna rixaka. Leswi swi seketela hi Mnisi (1969 : 28) eka

xitlhokovetselo xa **Florence Nightingale (1820-1910)** lexi nge:

1. U tswariwile hi swigwili,
2. Kambe a tiveka ehansi,
3. A endzela swisiwana
4. A nga rivali swivabyi.

5. A rivala ku tiphina hi swa misava,
6. A endzela swibedhlele,
7. Ku vona vaxaniseki hinkwavo
8. Ematikweni yo talatala.

9. A vona munyama exikarhi ka tin'anga,
10. Hi laha a va hlayisa vanhu hakona,
11. A nga tsaki emoyeni wakwe,
12. A tsakela ku va pfuna hi ntamu.

13. Mawaku vurhena bya yena,
14. Mawaku vutivi bya yena,
15. Mawaku tintswalo ta yena,

16. Mawaku ntamu wa yena.
17. A endzela etikweni ra kule,
18. Ku ya tshungula swilwa-tinyimpi,
19. A nga rivalanga vapfuni,
20. A sukela vatswari va yena.
21. Matiko ya n'wi dzunisa hi ntamu
22. Va ku: Manana rivoni
23. A ri kombisa timbilu ta tiko,
24. Mawaku ku fana na yena.

Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri : **"U tswariwile hi swigwili, Kambe a tiveka hansi."** Laha ku ndhundhuzeriwa wansati, Florence Nightingale, tanihi wansati wa xiviri, loyi a nga tswariwa hi vanhu lava nga fuma, vanhu lava nga na swa vona, kambe a tiveka ehansi, a nga kholi hikokwalaho ka xiyimo xa vatswari va yena. Yena ntirho wa yena a ku ri ku ongola vanhu, ku tshungula vavabyi. A tsaka ku vona vanhu va ri ka xiyimo xa kahle xa rihanyu.

Eka mitila ya 5 na 6 mutsari u ri : **"A rivala ku tiphina hi swa misava, A endzela swibedhlele."** U ndhundhuzeriwa hi ku va a ri munhu wo rhandza ku rivala hi ku tiphina hi swa misava, a gingirika, a famba na swibedhlele leswi hinkwaswo, a karhi a tshungula vanhu. Hambu ku nga ri eswibedhhele ntsena, a rhendzeleka na matiko, a vona vaxaniseki hinkwavo, kambe a nga va feli mona, a va tshungula. Munhu wa rirhandzu, wa ntwelavusiwana na ku va na tintswalo eka munhu un'wana na un'wana. Wa fanela ku ndhundhuzeriwa wansati wo tano loyi a kotaka ku pfuna hi ku hetiseka, a nga languti ku i mani wa ka mani, a nga yi hi nghohe, a nga yi hi rixaka kumbe rimbewu, kambe xa yena, xi ri ku pfuna ntsena, a navela ku vona vanhu va hola emirini na le moyeni.

Eka mitila ya 9 na 10 mutsari u ri : **"A vona munyama exikarhi ka tin'anga, Hi laha a va hlayisa vanhu ha kona."** Wansati, muongori, Florence Nightingale, loyi a vona munyama exikarhi ka tin'anga, hi ndlela leyi a va tshungula vanhu hi yona, a twa

mbilu ya yena yi vava swinene hi ndlela leyi a va khoma hi yona vavabyi, na mirhi leyi a va va tirhisela yona ku va pfuna, a swi vona leswaku vanhu lava a va le ku pfunekeni, vo xanisiwa, a nga tsaki emoyeni wa yena, yena a tsakela ku pfuna vanhu hi ku hetiseka. Rirhandzu leri a ri na rona hi rona a ri endla leswaku loko vanhu va nga khomiwi kahle a nga tsaki emoyeni wakwe.

Eka mitila ya 13, 14, 15 na 16 mutsari u ri : "**Mawaku vurhena bya yena, Mawaku vutivi bya yena, Mawaku tintswalo ta yena, Mawaku ntamu wa yena.**" Wansati u ndhundhuzeriwa hi ku enta hi ku tirhisa mbuyelelo wa rito "**Mawaku**", loko va ka va tirhisa rito leri swi komba leswaku ku na ku navela ko karhi hi munhu loyi ku vulavuriwaka ha yena, a nga na vuswikoti byo karhi. Va n'wi ndhundhuzela hi vurhena lebyi a nga na byona, leswi vulaka leswaku wa lwa leswaku vanhu va horisiwa. Vutivi bya yena, a kota ku byi humesela eka van'wana, hi ndlela yo va tshungula. Tintswalo ta yena a ti komba munhu un'wana na un'wana na ntamu wa yena, leswi swi komba swinene leswaku a tirhisa matimba ya yena hinkwawo ku famba a tshungula vanhu, a vona leswaku vanhu va hlayisekile swinene.

Eka mitila ya 17 na 18 mutsari u ri : "**A endzela etikweni ra le kule, Ku ya tshungula swilwa - tinyimpi.**" Laha u ndhundhuzeriwa hikuva a nga tshami hi mavoko, a endzela ematikweni ya le kule ku ya tshungula swilwa-tinyimpi. Lomu ku nga na tinyimpi hi lomu a tsutsumela kona a ya tshungula masocha lava a va va vavisekile. Lava a famba na vona va n'wi pfuna a nga va rivali na vona kambe a sukela vatswari va yena a famba, a nga tsakisi hi ku etlela a dyile a tiphina, a tsakisa hi ku vona vanhu va horisiwa va kuma ntsako. Mawaku wansati wo fana na yena.

Eka mitila ya 21 na 22 mutsari u ri : "**Matiko ya n'wi dzunisa hi ntamu, Va ku : Manana rivoni.**" Matiko ya n'wi ndhundhuzela na ku n'wi dzunisa hi ntamu, hikokwalaho ka migingiriko ya yena, va n'wi thya na vito va ku "**Manana rivoni**" hikuva a va swi vona leswaku laha a fikaka kona ku na ku vonakala, na laha a hundzaka kona u siya rivoni. Rivoni leri a hi rona lero vekiwa ehansi ka xirhundzu kutani ri nga ha voningi swinene, kumbe ri nga ha voningi, e-e, leri a ro va rivoni ra mavoni hi roxe leri a ri voninga timbilu ta tiko.

Eka ntila wo hetelela wa 24 wu ri: **"Mawaku ku fana na yena."** Marito lawa ya kombisa swinene leswaku wansati loyi i nhenha ya tinhenha, wa fanela ku ndhundhuzeriwa hi laha ku nga heriki, hikuva munhu un'wana na un'wana u tsakela ku fana na yena.

Xitlhokovetselo lexi xi ndhundhuzela wansati wa vutirheli, loyi a kotaka ku tirhela rixaka hi ndlela ya vutshunguri. A a ri muongori wa ndhuma swinene. A nga yi hi nghohe, kambe a pfuna munhu un'wana na un'wana. A a nga landzelelanga rifumo ra ka vona, a nga nyefulanga rixaka ra ka ntimeni kambe a pfuna a nga yi hi nghohe. A vilela loko a vona tin'anga ti tshungula vanhu hi ndlela ya ku va xanisa. Eka ndzimana ya vumune u ndhundhuzeriwa swinene hikokwalaho ka vurhena bya yena, vutivi lebyi a nga na byona, tintswalo leti a nga na tona na ntamu lowu a nga na wona. Eka ndzimana yo hetelela, ntila wo hetelela yi ri: **"Mawaku ku fana na yena."** Ntila wu ndhundhuzela wansati wa xiviri. Loko munhu u kala u lava ku fana na yena swi komba leswaku i munhu wa matimu ya kahle ngopfu laha misaveni, hikokwalaho vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa evuton'wini hi mitirho ya vona leyo xiximeka, leyo hlawuleka.

Khosa(1987 : 43) na yena u ndhundhuzela vavasati tanihi vanhu va ku tirhela rixaka, vanhu lava nga na vuswikoti bya ku tirhela swinene. Eka xitlhokovetselo xa yena xa **Vaongori** hi twa a vula leswi:

1. Vaongori mawaku ntiyela,
2. Ku tiyela va nga vuli swona,
3. Ku lumela meno eka timbanga,
4. Leto chavisa ngopfu;
5. Ku tiyela ku hlantswa maphokolo lamo k'enta,
6. Ku ri ku lwa na mavabyi.

7. Tiyiselani hambani swi karhata,
8. Tiyiselani hambani swi tikile.
9. Ndzi ri tiyiselani mi ta hlula mani,
10. Vuvabyi a hi nchumu.

11. Vutshamo byenu bya xiximeka,
12. Byi chawiwa na hi nhongana,
13. Xigwili, xisiwana va kuma ku hanya,
14. Hi ri va xiximeka va ka hinooo!

15. U khoma hi xirhami va lo yisa nenge,
16. U tsekatseka bya rihlanga ra nambu,
17. Hi mimfungho leya vutomi,
18. Mimfungho yo tsundzuka yena.

19. Futhi a swi lavi ku ambamberiwa,
20. A swi lavi ku ka u vutisa,
21. Nhlamulo yi tihlamusela hi yoxe,
22. Hikuva ntoni wa kona wo va wona ntsena.

23. Vanhu vo xiximeka,
24. Vanhu va tiya-nhlana,
25. Ndhawu yo chavisa,
26. Ndhawu ya mahlomulo.

Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri : **"Vaongori mawaku ntiyela!, Ku tiyela va nga vuli swona."** Ku ndhundhuzeriwa wansati, muongori, mupfuni wa rixaka, hi ndlela leyi a nga tiyela hayona, hi ndlela leyi a lumaka meno hayona, a tiyisela eka timbanga to chavisa leti a tirhaka na tona ta vavabyi. Loko va ka va ku va luma meno, swi tikomba swinene leswaku swi va swi nga olovi ku tirha ntirho lowu, kambe vona va tinyiketela hi ku hetiseka va pfuna rixaka, va hlambisa maphokolo yo chavisa swinene, va lwa no pfuna muvabyi a hola. Rito **"mawaku"** eka ntila wo sungula ro tiyisisa kumbe ku tshikilela ku ndhundhuzeriwa ka vavasati hi ndlela leyi

va kotaka ku tiyisela hayona hambu swi vava, hi ndlela leyi va kotaka ku pfuna rixaka harona.

Eka mitila ya 7, 8, 9 na 10 mutsari u ri : "**Tiyiselani hambu swi karhata, Tiyiselani hambu swi tikile, Ndzi ri tiyiselani mi ta hlula mani, Vuvabyi a hi nchumu.**" Rito "**tiyiselani**" ri komba leswaku va tirha hambu swi tika, hambiloko va tirha ehansi ka ntshikelelo. Yi ya emahlweni yi ndhundhuzela muongori, wansati, hi ku kota ku tiyisela loko swi fika eka ku tshungula ka mavabyi lama tikaka, swi karhi swi vava kambe u ringeta hi matimba hinkwawo ku pfuna rixaka. Vaongori va hlohloteriwa kumbe ku nyikiwa matimba ya leswaku va ya emahlweni na ntirho wa vona lowo tika, va hlohloteriwa leswaku va tirha swinene va ta kota ku hlula vuvabyi. Va hetelela hi ku hlohlotela vaongori leswaku vuvabyi, a hi nchumu. Loko munhu o ka a ku byela leswaku leswi a hi nchumu, swi vula leswaku swa olova ku swi hlula hambu swi tika.

Eka mitila ya 11 na 12 mutsari u ri : "**Vutshamo byenu bya xiximeka, Byi chaviwa na hi nhongana.**" Ku ndhundhuzeriwa vaongori, vavasati, hi ku xiximeka ka laha va tshamaka kona, leswi ku nga basisa swona na nhongana yi nga chava na ku ya phatsama kona. Swimbalo swa vona na swona i swo basa paa, ndzi ni ku tshemba leswaku hi swona swi nyanyisaka leswaku hambu yi ri nhongana yi chava no tshinela laha va nga kona. Mitirho ya vona yi base ku fana na vona. Vaongori va ndhundhuzeriwa na hi ku kota ku tshungula vanhu kahle, ku fana, hambu u xigwili, u na swa wena, kumbe xisiwana, wa pfumala, kambe loko u ya exhibedhlele va ta mi tshungula ku fana hinkwerhu, mi hola, mi huma mi tsakile.

Eka mitila ya 15 na 16 mutsari u ri : "**U khoma hi xirhami va lo yisa nenge, U tsekatseka bya rihlanga ra nambu.**" Ku ndhundhuzeriwa vaongori, vavasati, hi ndlela leyi va khomaka munhu hakona loko a twa ku vava ku tlurisa mpimo, muvabyi a karhi a rhurhumela, a tsekatseka ku fana na rihlanga ematini, hi ku twa ku vava, vona va ta wa va pfuka, va vekela na mimfungho leyi lavekaka. Mimfungho leyi ku vulavuriwaka hi yona i '*tidrip*' na michini yo hambanahambana leyi va tirhisaka yona. Leyi yi lwaka na vutomi bya munhu leswaku byi nga humi, a kota ku hanya, a tlhela a

kuma vutomi bya yena, a tlhelele ekaya ka yena a hanyile swinene. Vaongori va fanele ku themenderiwa swinene hi mitirho ya vona leyo hlawuleka.

Eka mitila ya 19, 20, 21 na 22 mutsari u ri : **" Futhi a swi lavi ku mbamberiwa, A swi lavi ku ka u vutisa, Nhlamulo yi tihlamusela hi yoxe, Hikuva ntoni wa kona wo va wona ntsena."** Laha ku ndhundhuzeriwa, vaongori, vavasati, eka ntirho wa vona wo pfuna rixaka leswaku a swi lavi ku ambamberiwa, leswi kombaka leswaku mitirho ya vona yo va erivaleni. A swi lavi ku vutisiwa, leswi kombaka leswaku hi ku languta kunene mitirho ya vona ya vulavula hi yoxe. Ntila wo hetelela wu kombisa swinene leswaku ntirho lowu va wu tirhaka i mfungho wa vutomi. Leswi swi tiyisisa hi rito **"ntoni"** leri kumekaka eka ntila wo hetelela. Ntoni i xivati lexi munhu a beburiwaka a ri na xona emirini wa yena, hambu wo lava ku xi susa a xi suki, u ta tshama na xona vutomi bya wena hinkwabyo. Kutani laha ka xitlhokovetselo va kombisa leswaku matirhelo ya vona ya ta tshama ya ri ya xiyimo xa le henhla hi mikarhi hinkwayo.

Eka mitila ya 23, 24, 25 na 26 ku nga ndzimana yo hetelela, mutsari u ri : **"Vanhu vo xiximeka, Vanhu va tiya-nhlana, Ndhawu yo chavisa, Ndhawu ya mahlomulo."** Vaongori, vavasati, va ndhundhuzeriwa va ri vanhu vo xiximeka, i vanhu lava va faneleke hi ku kombiwa xichavo, va ntiyahlana, vanhu lava kotaka ku tirha eka tindhawu to chavisa swinene va nga chavi nchumu. Vanhu vo tirha eka tindhawu ta mahlomulo. Kambe hi ku va i vavasati vo tiyimisela swinene, va swi kota ku hlula swiyimo sweswo hinkwaswo. Mawaku ku va wansati wo tiyisela, wo tiyimisela evuton'wini. Ina swa fanela leswaku vavasati va ndhundhuzeriwa hikokwalaho ka migingiriko ya vona.

Vavasati i ntiyiso va ndhundhuzeriwa hi ku va vatirheli, vaongori i vanhu vo kota ku tiyisela swinene. Vavasati lava nga tiya nhlana hikuva a va chavi nchumu, hambu munhu a ta a ri na timbanga to chavisa, a tlhaviwile kumbe a duvuriwile hi xibamu va n'wi tshungula hi timbilu to basa swinene tanihi swambalo swa vona swi nga basa. A va yi hi nghohe, va tirha na munhu un'wana na un'wana hambu u fumile, hambu u xisiwana. Mutsari u tlhela a va ndhundhuzela hi ku komba leswaku va xiximeka swinene, a va chavi nchumu hambileswi va tirhaka eka ndhawu yo chavisa swinene,

ndhawu ya mahlomulo, kambe vona va tiyisela va tirha ntirho wa vona hi ku hetiseka. Hakunene vavasati va ndhundhuzeriwa, mawaku ku tirha hi ku tinyiketela ku fana na vona.

1.6 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VANHU LAVA NGA NA

VUTIHLAMULERI

Ku va na vutihlamuleri i mhaka leyikulu swinene evuton'wini, ndlela leyi munhu a kotaka ku hanya a tshunxekile swinene, hikuva u kota ku humesela erivaleni matitwelo ya yena na mavonelo ya yena ya swilo handle ko chava nchumu kumbe handle ko chava munhu u'nwana. Vavasati i vanhu vo tano, hi yo mhaka va ndhundhuzeriwa hikokwalaho ka vutihlamuleri lebyi va nga na byona evuton'wini. Rikhotso (1983 : 14) u ndhundhuzela vutihlamuleri bya vavasati eka xitlhokovetselo xa **I wansati** lexi nge :

1. I mani a kotaka ku rhandza?
2. I wansati.
3. I mani a kotaka ku venga?
4. I wansati.

5. I mani a kotaka ku hleva?
6. I wansati.
7. I mani a kotaka ku monya?
8. I wansati.

9. I mani a kotaka ku lehisa mbilu?
10. I wansati.
11. I mani a komeke mbilu?
12. I wansati.

13. I mani a kotaka ku rihiseta?
14. I wansati.
15. I mani a kotaka ku rivalela?
16. I wansati.

17. Wansati i xivumbiwa xo hlarisa,
18. Ku hanyisana na xo kahle xi khome bya bodhlela,
19. Xi byele marito yo saseka.
20. Mi ta tumbarisana fole.

Eka mitila ya 1, 2, 3 na 4 mutsari u ri : **"I mani la kotaka ku rhandza?, I wansati, I mani a kotaka ku venga? I wansati."** Wansati u ndhundhuzeriwa hi leswo biha na leswo saseka, mitila leyi yi ndhundhuzela wansati a ri munhu loyi a kotaka ku rhandza a tlhela a va yena la kotaka ku venga swinene. Wansati loko a rhandza xilo u xi rhandza hi ku hetiseka, rirhandzu ra kona a hi lero ambambela kumbe ku tumbela eka nchumu wolowo kumbe munhu yoloye. Swi tano na le ka ku venga wansati a nga swi koti ku swi tumbeta leswi n'wi vavisaka, u swi humesela erivaleni, hi yo mhaka hi mikarhi yo tala va ku vavasati va karhata ngopfu kumbe va ku va kariha ngopfu i mhaka ya ku va venga ngopfu swilo leswi va nga swi laveki, a va swi tumbeti. Na mavabyi ya mbilu a ya talanga ngopfu eka vavasati hikuva va phofula leswi nga etimbilwini ta vona.

Eka mitila ya 5, 6, 7 na 8 mutsari u ri : **"I mani a kotaka ku hleva, I wansati, I mani a kotaka ku monya, I wansati."** Wansati u langutiwa a ri munhu la kotaka ku hleva, a tlhela a monya. Leswi a swi ndhundhuzeli wansati, kambe swi komba ndlela leyi wansati a tikhomaka hayona loko a vona swin'wana swi nga fambi kahle hi vanhu van'wana. Wansati u tlhela a voniwa a ri munhu loyi a monyaka. A nga monyi hi ku va a ri na manyunyu kambe u va a karhatiwa hi maendlelo yo biha lama ya n'wi nyangatsaka. Leswi hinkwaswo swi endliwa hi ku va wansati a nga swi koti ku tumbeta leswi a titwisaka xiswona. Kutani wansati wa fanela ku ndhundhuzeriwa, hikuva wa kota ku humesela erivaleni leswi n'wi karhataka.

Eka mitila ya 9, 10, 11 na 12 mutsari u ri : "**I mani a kotaka ku lehisa mbilu?, I wansati, I mani a komeke mbilu? I wansati.**" Laha wansati u paluxiwa a ri munhu la kotaka ku lehisa mbilu. Wansati wa swi kota ku tiyisela swiyimo swo hambanahambana swo tala, swo biha. Wansati wa swi kota ku lehisa mbilu a tshama na wanuna hambu a nga tirhi, a n'wi tirhela a hlayisa na vana, wanuna a tlhela a lava na swigangu, kambe u ta n'wi lehisela mbilu, a ku siku rin'wana u ta cinca, a kuma na ntirho a tirha a tirhela vana va yena. Nkarhi wun'wana u tikuma a ri munhu loyi a komeke mbilu hi swiyimo leswi a hlanganaka na swona, kambe lexi tsakisaka a ri wansati hinkwaswo leswi humelelaka u ta swi yimela, kutani wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka mitila ya 15 na 16 mutsari u ri : "**I mani a kotaka ku rivalela, I wansati,**" yi ndhundhuzela wansati a ri munhu la kotaka ku rivalela. Eka vutomi bya masiku hinkwawo wansati hambu o khunguvanyeka njhani wa rivalela, leswi swi seketela hi ku wanuna wa lan'wa muti a famba a ya kwalomo, a nga ha kandziyi na le mutini wa yena, kambe loko a lova wansati wa n'wi rivalela, a swi amukela, a vuya a ta lahliwa emutini wa yena lowu a nga suka khale, a nga wu lan'wa khale. Kasi ntila wa 13 wu ri : "**I mani a kotaka ku rihiseta?**" wu paluxa wansati a ri munhu wo rihiseta. Ina i ntiyiso wansati wa rihiseta loko a twa ku vava. Ku rihiseta ka wansati a hi lo ko dlaya, kambe hi lo ko vuyisela munhu u'nwana endleleni, kutani wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka ntila wa 18 mutsari u ri : "**Ku hanyisana na xo kahle xi khome bya bodhlela.**" Laha ku ndhundhuzeriwa wansati a ri xivumbiwa xo hlamarisa, lexi olavaka ngopfu ku hanya na xona, wo fanela u xi khoma tanihi bodhlela hinkwaswo swi ta famba kahle. Hileswaku xi hlayise, xivumbiwa lexi xi nga ku xupukeli. I xivumbiwa lexi lavaka ku tshama xi karhi xi byeriwa marito yo xonga, marito yo saseka mi ta tumberisana fole, leswi vulaka leswaku mi ta va vanghana swinene, mi ta kumana. Leswiya swa ku hleviwa na ku monyiwa, na ku koma mbilu a swi nga vi kona.

Eka xitlhokovetselo lexi xivutiso xin'wana na xin'wana hi wansati xi na nhlamulo. Wansati u ndhundhuzeriwa hi ku kota ku rhandza, hikuva hi leswi swi humaka mbilwini ya yena. Wansati a nga swi koti ku tumbeta leswi a nga swi laveki embilwini

ya yena, u swi humesela erivaleni swi vona hi munhu un'wana na un'wana. Wansati wa swi kota ku rivalela loko munhu a n'wi dyoherile. Eka ndzimana yo hetelela mutsari u ndhundhuzela wansati a ri munhu wa kahle swinene, loyi a ngo lava ku khomiwa kahle swinene, a byeriwa marito yo saseka swinene, kwalaho mi ta hanya kahle ngopfu, mi hanya hi ku tiphina swinene. Hakunene vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa.

Nkondo (1983 : 12) na yena eka xitlhokovetselo xa **Vavasati a va na nandzu**, u seketela vutihlamuleri lebyi vavasati va nga na byona:

1. Vo tala va ri: Vavasati a va na ntiyiso?
2. Xana ntiyiso hi nga wu kuma kwihi xana?
3. Leswi swilo hinkwaswo swi hundzulukaka ke?
4. Matilo ya tshama ya ri karhi ya rhendzeleka.
5. Tinyeleti ta rhendzeleka na tona
6. N'weti wa hundzulukahundzuluka na wona
7. Nghohe ya misava yi tshama yi karhi yi hundzuluka
8. Mati ya lwandle ya hundzuluka ya tlhela ya wa;
9. Moya wa haha, ndzilo wa rhendzeleka-rhendzeleka;
10. Nkarhi a wu tshamiseki, ni muhlovo wa tinghohe terhu wa hundzuluka.

11. Na le ka vavanuna swi tano,
12. Lava nga na vutlhari va tshama va ri karhi
13. Va hundzuluxahundzuluxa miehleketo ya vona.
14. Lavo ka mano, swiphuta, a va hundzuluki.
15. Vavasati va na vutlharhi,
16. Hikuva va hundzuluxa miehleketo ya vona ku tlula vavanuna.
17. Va nge swi koti ku tshamisa sweswo,
18. Swonge i swigodo, kumbe maribye,
19. Nsuku lowu nga tirhisiweki wa kurha,
20. Mati lama nga nwiwiki ya bola,

21. Moya lowu nga haheki wu ni thyaka
22. Se nandzu wa vavasati hi wihi?

Eka mitila ya 1, 2, na 3 mutsari u ri : **"Vo tala va ri : Vavasati a va na ntiyiso? Xana ntiyiso hi nga wu kuma kwihi xana? Leswi swilo hinkwaswo swi hundzulukaka."** Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu vo tala a va tshembi vavasati, kambe leswi a swi na ntiyiso hikuva vavasati va swi kota ku hundzuka na mikarhi ku fana na swilo hinkwaswo laha misaveni swi hundzukaka, swi nga tshamiki ndhawu yin'we. Wansati wa ndhundhuzeriwa hikuva wa swi kota ku hundzuluka na mikarhi ku fana na matilo, tinyeleti, n'weti, misava, mati ya lwandle, moya, ndzilo, nkarhi, mihlovo, hambu ti ri tinghohe ta hina ta hundzuka loko hi karhi hi kula ti nga fani na loko ha ha ri vatsongo. Wansati a nga tshami a languteka ku fana mikarhi hinkwayo, leswi swi komba leswaku wa tiyimisela eka timhaka ta yena. A nga tshami ndhawu yin'we wa tiyimisela a wa a pfuka a pfuna rixaka hi tindlela hinkwato.

Eka mitila ya 15 na 16 mutsari u ri : **"Vavasati va na vutlhari, Hikuva va hundzuluxa miehleketo ya vona ku tlula vavanuna."** Laha ku ndhundhuzeriwa wansati a ri munhu wa vutlhari swinene, hikuva u hundzuluxa miehleketo ya yena ku tlula wanuna. Mutsari u kombisa leswaku va kona vavanuna lava nga na miehleketo, lava nga tlhariha swinene, va kotaka ku hundzuluxela swilo na vona, kambe va kona lavo ke mano, va nga tlharihangiki, lava nga hundzulukiki, lava mutsari a va vulaka swiphunta na vanhu vo ke mano, lava hi lavo pfumala dzano.

Mitila ya 17 na 18 mutsari u ri : **"Va nge swi koti ku tshamisa sweswo, Wonge i swigodo kumbe maribye,"** yona yi ndhundhuzela wansati a ri munhu loyi a nga swi koteki ku tshama hi mavoko, i munhu wa migingiriko swinene, a nga swi koti ku tshama wonge i xigodo kumbe ribye. Swigodo kumbe maribye a swi suki swi nga khomiwanga, laha swi vaka swi ri kona loko u nga swi susanga swi ta tshamisa sweswo, kutani vavasati va ala ku fana na swigodo kumbe maribye. A va nga swi koti ku tshama va va nsuku lowu nga tirhisiweki hikuva wu ta kurha loko wu tshama wu ri hava ntirho, a va nga swi koti ku va mati lama nga nwiwiki hikuva ya bola, a va nga swi koti ku va moya lowu nga haheki hikuva wu ni thyaka. Mutsari u hetelela hi ku vutisa xivutiso xo pfumala nhlamulo eka ntila wa 22 lexi nge: **" Se nandzu wa**

vavasati hi wihi"? leswi kombaka leswaku vavasati a va na nandzu, ko va vanhu lava kotaka ku tiyimela evuton'wini.

Eka xitlhokovetselo lexi ku ndhundhuzeriwa wansati a ri na vutlhari swinene hikuva wa swi kota ku hundzuluxelahundzuluxela swilo na miehleketo ku tlula wanuna. Wansati a nge swi koti ku tshama a nga endli nchumu ku fana na ribye kumbe xigodo, u na vutihlamuleri ku kota ku endla swilo evuton'wini swi humelela swi pfuna rixaka, ku nga tiko hinkwaro. Hakunene wansati i xibye xa ku hlawuleka, wa fanela ku ndhundhuzeriwa, hikuva wansati a nga na nandzu.

1.7 VAVASATI I VANHU LAVA KOTAKA KU NDHUNDHUZELANA HI XIVONA

Vavasati va swi kota ku ndhundhuzelana hi xivona, leswi swi vonaka ngopfu eka vana va xisati lava kotaka ku ndhundhuzela vatswari va vona va xisati. Leswi swi seketela hi Hlengani (1985 : 37 - 39) eka xitlhokovetselo xa **Mhani wa mina** lexi nge:

1. I mani la ndzi voniseke rivala ...?
2. I mhani la ndzi rhandzaka;
3. I mani la ndzi hlayiseke mahala?
4. I mhani la ndzi tsetselelaka;
5. I mani la ndzi dyondziseke swo tala?
6. I mhani la ndzi tivaka;
7. I mani la ndzi endleleke hinkwaswo
8. Swa ntsako wa mina ...?
9. I mhani la ndzi nyikaka hinkwaswo
10. Swa ntsako wa mina.

11. Mhani wa mina

12. Loko ndza ha ri rhumbyini

13. Ra nkava wa khwiri ra yena ...,

14. A vabya a pfimba miri, kambe ...

15. Mbilu a yi tsakile, hikuva a rindzele mina

16. Mhani wa mina.

17. Siku ndzi tsavuriweke enambyeni hi rona;

18. A rila mihloti hi switlhavi ku vava ka swona;

19. Mina ndzi n'wi xeweta no n'wi khensa

20. Hi ku rila mihloti ya ntsako.

21. Mhani wa mina.

22. Mihloti ya mina na ya yena yi nwelela

23. Yi nwelela emirini na le mbilwini ya yena..

24. Yi kondza switlhavi hinkwaswo swi phyuphya;

25. Yi cheleta rirhandzu ri mila, ri tlhava timitsu.

26. Mhani wa mina.

27. Vusiku na nhlekanhi phorisa ra mina hi yena,

28. Exikarhi ka vusiku, hambi

29. Vurhongo byi dle nghala ku lo titititii,

30. Loko ndzi nga tsakangi

31. A ndzi vuli nchumu handle ko rila;

32. Mhani u pfuka a lavisisa;

33. Kumbe ndzi twa ndlala,

34. Kumbe i xirhami,
35. Kumbe i ku hisa,
36. Kumbe i ku pandza ka nhloko,
37. Kumbe ku lumiwa hi dzedze,
38. Hambu i vuvabyi muni
39. Mhani wa lavisisa a ka a kumisisa;
40. A khongotela a tsakile hi rirhandzu;
41. Loko swi fanela a boha mibya a bebula,
42. Mhani wa mina.

43. Namuntlha timpfi ta ndzi hleka,
44. Ti ndzi tsundzuxa leswaku
45. Se' ti dya ti ya magoveni; ... Na me' ndzi mhani ...
46. Kambe mhani a nga voni
47. Mina ndzi ri mhani,
48. U vona ndzi ri n'wana wa yena.
49. Mhani wa mina.

50. Loko ndzi rila, u rila na mina,
51. Loko ndzi tsaka hi tsaka swin'we;
52. Hi ye ntsumi ya Xikwembu yo hetiseka.
53. U ntirho wa Xikwembu hi ku hetiseka,
54. U na rirhandzu ra Xikwembu ro hetiseka.
55. Mhani wa mina.

Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri : **"I mani la ndzi voniseke rivala...?, I mhani la ndzi rhandzaka."** Laha wansati u ndhundhuzela wansatikuloni, n'wana wa nhwana a ndhundhuzelaka mana wa yena, loyi a n'wi voniseke swa rivala, leswi vulaka leswaku loyi a nga n'wi bebula, a n'wi komba swo biha na swo saseka swa laha

misaveni. Loyi a n'wi kombeke rirhandzu hinkwaro leri nga riki na mpimo. Eka ntila lowu landzelaka wa 3 u ri : **"I mani la ndzi hlayiseke mahala...?"** wu kandzela hi ku yisa emahlweni yi kombisa leswaku u n'wi hlayisa mahala handle ko hakela. Mawaku, rirhandzu ro tano, a ri xaviwi. Mana wa yena hi yena a kotaka na ku n'wi tsetselela, a n'wi twela vusiwana, a n'wi hlayisa a nga heli mbilu. Wansati wa rirhandzu ro tano wa fanela ku ndhunduzeriwa.

Eka mitila ya 5 na 6 mutsari u ri : **"I mani la ndzi dyondziseke swo tala...?, I mhani la ndzi tivaka,"** mitila leyi yi ndhunduzela wansati a ri munhu la dyondzisaka wansatikuloni, ku nga n'wana wa nhwana, hinkwaswo swa xisati evuton'wini, hikuva hi yena loyi a n'wi tivaka. Swi olova ngopfu ku dyondzisa munhu loyi u n'wi tivaka hikuva u tiva na swiphigo swa yena na laha a oloveriwaka kona evuton'wini bya yena.

Eka mitila ya 7 na 8 mutsari u ri : **"I mani la ndzi endleleke hinkwaswo, Swa ntsako wa mina"**. Yi ndhunduzela wansati, mutswari loyi a kotaka ku endlela n'wana wa yena wanhwana hinkwaswo swa ntsako wa yena, ku nga va yini swa ntsako wa yena, handle ka ku hlayisiwa hi mutswari wa yena hi ku hetiseka, ku kuma rirhandzu hi ku hetiseka na ku kurisiwa hi ndlela ya kahle swinene. Loko n'wana wa nhwana hi ta ku u endleriwa xin'wana na xin'wana hiloko lexi a xi lavaka a xi kuma handle ka ku vulavuleriwa swicele a nga se swi kuma. Ntsako wu kona hi xitalo, wu tlhela wu khuluka loko n'wana a dya a xurha, a ambexiwa hi mfanelo.

Eka ntila wa 14 mutsari u ri : **" A vabya a pfimba miri, kambe ..."** ku ndhunduzeriwa wansati, hi wansati loyi a tivulaka n'wana hi ndlela leyi manana loyi a nga xanisekisa xiswona loko a ha ri ekhwirini ra mana wa yena. U kombisa hi ndlela leyi a pfimba milenge hi yona, miri na wona wu pfimba, kambe eka ku xaniseka loku hinkwako a nga heli mbilu, a n'wi hlayisa hi mbilu yo basa yena a tsakele ku veleka n'wana, a tsakele ku vona n'wana wa yena a velekiwa, a humela erivaleni.

Eka mitila ya 22, 23 na 24 mutsari u ri : **"Mihloti ya yena na ya mina, Yi nwelela emirini na le mbilwini ya yena, Yi kandza swithavi hinkwaswo swi phyuphya."**

Ka ha ndhundhuzeriwa wansati loyi a tiyiselaka swithavi swa ku veleka. Siku n'wana a velekiwaka hi rona wansati u rila na mihloti hi swona, kambe n'wana loko a ka a velekiwa swithavi hinkwaswo nkwe, hi ntsako wa ku amukela n'wana. N'wana na yena a ba nkalanga a rila mihloti ya ku xeweta na ku khensa mana wa yena ku va a n'wi tise laha misaveni, na yena ku ri mihloti ya ntsako. Eka ndzimana ya vunhungu ya ha kombisa ntsako lowu nga kona exikarhi ka n'wana na mutswari, mihloti ya vona yi hlangana, yi kandza swithavi hinkwaswo leswi nga kona va phyuphya va cheleta rirhandzu ra vona leswaku ri kula, na ku va va vumba vuxaka lebyi nga hambanyisekiki evuton'wini.

Eka mitila ya 39 na 40 mutsari u ri : **"Mhani a lavisisa a ka a kumisisa; A khongotela a tsakile hi rirhandzu."** Laha ku ndhundhuzeriwa wansati hi wansati hi ndlela leyi a yaka emahlweni a n'wi hlayisa vusiku na nhlekanhi, hambiloko a etelele tihlo ri tshama ri ri ka yena. Loko a nga tsakangi, a twa xirhami kumbe ku hisa, a pandza hi nhloko, a lumiwa hi dzedze kumbe a vabya, a nga vuli nchumu handle ko rila. Mana wa yena u ta lavisisa hi rirhandzu a ko a swi kuma leswi xanisaka n'wana wa yena, kutani a n'wi khongotela hi rirhandzu. Loko swi lava leswaku a n'wi bebula a endla tano a nga vileli ha nchumu. Mutswari wa xiviri, wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka ntila wa 45 mutsari u ri : **"Se' ti dya ti ya emagoveni, ...Na me' ndzi mhani ..."** Leswi swi seketela swinene leswaku i n'wana wa xisati a ndhundhuzelaka wansati, ku nga mutswari. U ya emahlweni a kombisa leswaku se u khegurile, na yena u huma timpfi kambe mhani wa yena a nga swi voni, u n'wi teka tanihi n'wana, wa ha n'wi endlela hinkwaswo ku komba rirhandzu leri a nga na rona. U hetelela hi ku vula leswaku loko a rila u rila na yena, loko va tsaka ku va ntsako wun'we. A hetisisa hi ku ndhundhuzela wansati a ri ntsami leyi nga hetiseka, munhu loyi a tirhaka ntirho wa Xikwembu hi ku hetiseka a tlhela a va na rirhandzu ra ku hetiseka ra Xikwembu. Mhani wa ku hetiseka, wa fanela ku ndhundhuzeriwa hikuva u na nkoka evuton'wini.

Laha ka xitlhokovetselo lexi i wansati a ndhundhuzelaka wansatikuloni tanihi hi mutswari loyi a nga pimanisiweki na mutswari un'wana hikokwalaho ka rirhandzu leri a nga na rona. U ndhundhuzela hilaha wansati a kotaka ku yimela timhaka ta n'wana

wa yena loko a velekiwa ku fikela loko a dyuhala. Hambi a ri mudyuhari u ala a ha n'wi vula n'wana wa yena, tanihi loko a ha ri xihlangi. U n'wi endlela hinkwaswo, emavabyini a n'wi ongola, loko a twa xirhami a n'wi kufumeta, a twa ndlala a n'wi dyisa a xurha, a twa ku hisa a n'wi timula, a nga heli mbilu. Wansati wa muxaka lowu u ndhundhuzeriwa tanihi ntsumi ya Xikwembu yo hetiseka, tanihi munhu wo hlawuleka loyi a tirhaka ntirho wa Xikwembu hi ku hetiseka, na ku va na rirhandzu ra Xikwembu ro hetiseka. I ntiyiso vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa hikokwalaho ka rirhandzu leri va nga na rona ro kota ku ndhundhuzelana hi xivona.

1.8 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI TIHOSI

Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu lava nga varhangeri, hambu emitini. Muti wu kula wu tlhela wu nava hikokwalaho ka vurhangeri bya vavasati. Loko hi languta etikweni varhangeri vo tala i vavasati, va tlhela va ndhundhuzeriwa swinene eka vurhangeri bya vona. Mfumo na wona wu va nyike matimba swinene hi ku vona migingiriko ya vona ya vurhangeri lebyinene. Nkondo (1991 : 9 - 10) na yena u ndhundhuzela wansati tanihi hosi eka xitlhokovetselo xa yena xa **Wansati hosi ya ku lungha** lexi nge:

1. I munhu wo rhula,
2. I xidziva xa ku tikhoma,
3. Xiritwana xi tsongaharile,
4. Va bula va tlhela va hleka wonge swihlangi,
5. Munhu wa malwandla.

6. Munhu wo tiyisela loko a swi tsakerile,
7. Thyaka a nga chavi,
8. U hlantswa hinkwaswo swa ndyangu loko a tsakile,
9. Kambe yena u tshama a basile.

10. A a hlekelele wansati, hosi ya ku lungha,
11. Na vakhalabya va pfuka vuntshwa,
12. Vafambisi va tinyimpi va rivala maqhuzu yavo!
13. Vafambisi va tihofisi va vuya na ntumbuluko.
14. Kambe hosi yo lungha ku pfupfula lo' yi n'wi tsakelaka do!
15. U tumbela ehansi ka timpapa ta yona,
16. U tlhela a hlayisiwa hi masiku.

17. Laha hosi leyi yi karihaka kona ka chavisa.
18. Ya phela mara, yi pfula meno swa rihati.
19. Ya caca, u sala u te dlu!
20. Ya chela munhu emahlweni hi xibelana,
21. Loko u ala malwandla ya wona a wu ri vonanga,
22. Yi xixime, u yi tshemba, u ta dyela!

23. A a cine wansati a a cine,
24. A a cine wansati,
25. A a cine a tsakile na xibelana,
26. Vavanuna va nge suki!
27. Va ta khwenutana vavanuna loko xibelana xi raha.
28. Kambe hi ndhavuko wansati i hosi yo lungha,
29. I hosi yo nyuma.

30. Ha mi hoyozela vamhani, inkomu,
31. Tintshava ta swihundla,
32. Vanhu vo rhula,
33. Vanhu vo tsakela ku andzisa rixaka,
34. Mi tsakela vunyingi byerhu byi tshama byi bebula vana.

35. Yana emahlweni ni mitirho ya wena mhani,
 36. Vuhosi bya ku fuma misava a wu lo byi lwela,
 37. Futhi a wu byi kumanga hi nkwikwirimba wa marahani,
 38. Kumbe hi rhaga ya fiyafiya,
 39. U lo nyikiwa wa ha ri khwirini ra manana,
 40. Hikokwalaho mi velekiwile hi matimba lawa,
 41. Mi hanya na wona mi ko mi ku hukuhuku tsari!
 42. Mi siya misava na swa yona,
 43. Mi landza vakokwa wa n'wina.
-
44. Kambe eku feni ka n'wina a mi rivali
 45. Ku nyika rinhi eka vaswirhundzu lava mi landzelaka.

Eka mitila ya 1 na 2, mutsari u ri : "**I munhu wo rhula, I xidziva xa ku tikhoma.**"

Wansati u ndhundhuzeriwa tanihi murhangeri loyi a nga munhu wo rhula, loyi a tikhomaka swinene, wo titsongahata swinene leswi tikombaka na hi rito ra yena, ri larile tanihi munhu wa kona loyi a kombisaka ku titsongahata, munhu wo tshama a tsakile tanihi hi xihlangi, wa hlekelela, a tlhela a va munhu wa malwadla. Wansati a nga swi koti ku va na nsele. I vanhu va ku rhandza va tlhela va nyikela eka lava va vonaka va pfumala, hikokwalaho ka malwandla lawa va nga na wona.

Eka ntila wa 6 mutsari u ri : "**Munhu wo tiyisela loko a swi tsakerile**", wansati wa ndhundhuzeriwa hi ku va a ri murhangeri wo kota ku tiyisela xiyimo xin'wana na xin'wana, hambu xi olovile, hambu xa vava. Hambu ku ri thyaka a nga chavi ku khoma loko xiyimo xi n'wi languterile xa ndyangu. Kambe hambu a tirha na thyaka a swi endli leswaku yena a tshama na thyaka, yena loko a hetile ku kuha mathyaka u hlamba a basa. Wansati hi vuyena i munhu wo tshama a basile, hambuloko a hlangana na swiyimo leswi n'wi tlhotlhoka.

Eka ntila wa 10 mutsari u ri : "**A a hlekelele wansati, hosi ya ku lungha.**" Ku ndhundhuzeriwa wansati tanihi hi murhangeri loyi a faneleke hi ku tsaka, a hlekelela hikuva i hosi ya ku lungha. Eka vurhangeri bya yena, na vakhalabye va tsaka, va

hundzuka vantshwa. Hambi varhangeri kumbe vafambisi va tinyimpi va losa, va veka swidloko ehansi loko va vona wansati, hosi ya ku lungha. Loko ku ri vafambisi va tihofisi vona, a ha ha hlayi, na vona a va tiyiseli loko va vona wansati, hosi ya ku lungha, hikuva hi yena a nga khoma ntumbuluko. A nga swi koti ku vula loyi a n'wi tsakelaka, hi ndlela ya ku gangisa, hikuva a hi ntumbuluko wa yena wolowo, yena o titsongahata a yimela ku hlayisiwa hi masiku hinkwawo ya vutomi.

Eka mitila ya 17 na 18 mutsari u ri : **"Laha hosi leyi yi karihaka kona ka chavisa. Ya phela marha, yi pfula meno swa rihati,"** yi ndhundhuzela wansati a ri murhangeri loyi a kotaka ku paluxa leswi a nga xiswona handle ko tumbela, laha a karihaka kona a nga tumbeti, un'wana na un'wana u ta swi tiva na ku swi vona leswaku lahaya va yi kandziye ncila. Wena loko u lava leswaku timhaka ti famba kahle va na na xichavo eka wansati u tlhela u n'wi tshemba.

Eka ntila wa 24 mutsari u ri : **"A a cine wansati a a cine,"**kui ndhundhuzela wansati tanihi murhangeri loyi a faneleke hi ku cina a tsaka, a cina hi xibelana xa yena, a bombisa ndhavuko wa xintu xa ka vona, Xigaza. A bombisa ku va hosi ya ku lungha, yo pfumala timholovo. Mutsari u ya emahlweni a va hoyozela hileswi va nga khoma swihundla swa vutomi. Vanhu vo rhula, lava tsakelaka ku kurisa rixaka, vana va beburiwa, vutomi byi ya emahlweni. Wansati hosi ya ku lungha, wa fanela ku ndhundhuzeriwa.

Eka mitila ya 35 na 36 mutsari u ri : **Yana emahlweni ni mitirho ya wena mhani, Vuhosi bya ku fuma misava a wu lo byi lwela."** Laha ku ndhundhuzeriwa wansati leswaku a ya emahlweni ni vurhangeri bya yena, ni mitirho ya yena leyo saseka. Vuhosi bya ku fuma misava a nga byi lwelanga, a nga byi kumanga hi nkanu kumbe nkwikwirimba, a nga tirhisanga matlhari ku va a byi lwela, e-e u lo byi kuma hi ntumbuluko, a ha ri khwirini ra mana wakwe. Wansati u velekiwe a ri na matimba lama a hanyaka na wona a ka a lova, a landza vakokwa wa yena. Kambe loko a lovile mitirho ya yena a yi rivariwi hikuva u siyela vavasati lava taka hi le ndzhaku ka yena. Vavasati va nyiketana xinhongana xa vurhangeri bya ntumbuluko loko van'wana va lova.

Laha vavasati va ndhundhuzeriwa va ri varhageri, tihosi, ta ku kota ku yimela timhaka ta vona. Va ndhundhuzeriwa va ri vanhu vo rhula, vo kota ku tikhoma, vanhu va malwandla vo rhandza ku tsaka. Vanhu vo tiyisela na ku rhandza mindyangu ya vona. Vanhu va xinuna lava nga varhangeri loko va vona vavasati va rivala hi vurhangeri bya vona, hi ku vona wansati, hosi ya ku lungha. Loko yi karihile, a ku na munhu loyi a tshinelaka, loyi a kotaka ku hanya kahle na hosi leyi hi loyi a yi xiximaka a tlhela a yi tshemba. Mutsari u ya emahlweni a ndhundhuzela hosi ya ku lungha hi macinelo ya yona lamo tsakisa ya tsakisa na vavanuna ku kondza va khwenutana.

Mutsari u hetelela a ndhundhuzela vavasati tanihi tihosi ta ku lungha hi ku va khutaza leswaku a va ye emahlweni na mitirho ya vona leyo saseka. Ku va tihosi ta misava a va lo swi lwela, va lo beburiwa na swona. I nyiko leyi va nga lo nyikiwa yona va nga se velekiwa. Vuhosi lebyi va kala va hundza emisaveni va ha ri na byona, kambe lexi tsakisaka hileswaku loko va lova, ndzhaka leyi ya vuhosi a va fambi na yona, va siyela vavasati lava ha beburiwaka, va kota ku sala va ya emahlweni na ku kurisa rixaka. Hakunene vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa hikuva i tihosi ta ku lungha, to pfumala vuciva.

1.9 VAVASATI VA NDHUNDHUZERIWA VA RI VANHU LAVA KOKAKA RINOKO

RA VAVANUNA

Vavasati, tanihi laha ndzi boxeke hakona ehenhla, i vanhu va rirhandzu, vo rhandzeka na ku va na rirhandzu. Leswi swi endla leswaku va koka vaxinuna rinoko hi ku saseka ka vona na rirhandzu leri. Leswi swi seketela hi Chauke (1985: 35) eka xitlhokovetselo xa **Hi we hinkwaswo** loko a ku:

1. A xi gobanga xi lo haxa-
2. Xi haxela mina kumbe wena?
3. Ye mina? Ma yi vona nyoka?
4. Swa rivala a swi heli.

5. Hi we hinkwaswo Mthavini;
6. Hi we hinkwaswo;
7. Rirhandzu hi wena -
8. Ku tsaka hi wena -
9. Ana u hinkwaswonkwaswo.

10. Ndzi langute u nga copeti
11. Ndzi langute u nga wisi -
12. Ndzi langute ndzi nge copeti;
13. Kumbe a wu ta ndzi nyika ku wisa;
14. Ku wisa ka mbilu yanga.

15. Mbilu yanga n'wayi- nwayi,
16. Xikandza xanga n'wayi- n'wayi,
17. Loko ndzi vona xikandza xaku;
18. Hi we hinkwaswo;
19. Matilo i rirhandzu raku.

20. Wena u ndzi teke rinoko;
21. Wena u ndzi teke mbilu;
22. Mbilu ya rirhandzu, rivengo do!
23. Hi wena hinkwaswo -
24. Ana hi we hinkwaswo.

Eka ntila wa 1 mutsari u ri : **"A xi gobanga xi lo haxa -"** Leswi swi komba leswaku loko Xikwembu xi vumba wansati, a xi vumbanga nhlayo yitsongo, kambe xi va vumbile va sasekile va tele swinene. Laha wanuna u kokiwa rinoko hi wanhwana Mthavini, a vula leswaku nhwana loyi i hinkwaswo eka yena, u n'wi nyika rirhandzu na ku tsaka lokukulu. Ku komba leswaku wanuna kumbe jaha u kokekile rinoko hakunene u ri wanhwana a n'wi langute a nga copeti, na yena u ta n'wi languta,

leswaku a ta n'wi nyika ku wisa na ku rhula ka mbilu ya yena. U kombisa nakambe na hilaha mbilu na xikandza xa yena swi tsakaka hakona loko a n'wi vona exikandzeni, hikuva u n'wi komba rirhandzu.

Eka mitila ya 5 na 6 u ri : "**Hi we hinkwaswo Mthavini; Hi we hinkwaswo**". Laha ku ndhundhuzeriwa wansati hikuva wanuna u kokeke rinoko himpela. U vula leswaku Mthavini u hinkwaswo eka vutomi bya yena. U kuma ku tsaka na rirhandzu eka yena. Mbuyelelo wa rito "**hinkwaswo**" eka mitila ya 5, 6, 9, 18, 23 na 24 swi tshikilela hi ndlela leyi a n'wi tekeke rinoko hakona.

Eka mitila ya 10, 11, 12, 13 na 14 mutsari u ri : **Ndzi langute u nga copeti; Ndzi langute u nga wisi-; Ndzi langute ndzi nge copeti; Kumbe a wu ta ndzi nyika ku wisa; Ku wisa ka mbilu yanga.**" Laha ku ndhundhuzeriwa wansati hi ndlela leyi a kokaka rinoko hayona eka wanuna, mbilu ya yena ya tsaka swinene loko a vona xikandza xa wanhwana, u tiyisisa hi ku vula leswaku a n'wi langute a nga copeti na yena u ta tlherisela hi ku n'wi languta a nga copeti. U ehleketa leswaku hi ku n'wi languta u ta n'wi nyika ku rhula, mbilu ya yena yi ta rhula.

Eka ntila wa 20 mutsari u ri : "**Wena u ndzi teke rinoko**" wu kombisa swinene, ku ndhundhuzeriwa ka vanhu va xisati va ri vanhu lava kokaka vaxinuna rinoko, loko a kombisa leswaku nhwana u n'wi teka rinoko, ku nga dzano, u n'wi teka na mbilu hikokwalaho ka rirhandzu ro pfumala rivengo, a hetelela hi ku vuyelela marito ya "**hi wena hinkwaswo**" ku komba leswaku hi mpela mbilu na moya swi yiviwile hi nhwana loyi, u n'wi rhandza swi huma embilwini. Vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa.

Va ha ri kona van'wana vavanuna lava na vona va seketelaka leswaku wansati u ndhundhuzeriwa hi ku va a kota ku yiva rinoko ra wanuna. Khosa (1985: 50) eka xitlhokovetselo xa yena xa **Mbhuri** u ri:

1. Loko nhongana yi ku mbvoo . . . , a hi na mhaka na yona,

2. Vutshwati, bya wena byi rhwexa ntiko,
 3. Ntiko wa rirhandzu ra ntiyiso.
 4. Mbilu yi navela ku hundza ka wena laha ndzi nga kona.
-
5. Jaha loko ro tilolohisa ku ya hlota timitsu, nsinya na marhavi,
 6. Ri ta dlaya hi mbitsi.
 7. We mbhuri, khwezu ra xilo,
 8. Swimen'wana swa wena i silivhere.
 9. Ndzi xigida- vusiku ndzi gidela wena,
 10. I nhloto wo vuya wu pfumala na longo,
 11. Nkondzo wa wena wu timeka endzhaku ka wena.
 12. U fana na nsimu yo rimela nhlomulo.
 13. Ndzi mbheveve loko swi ta eku hlamuseleni ka xisuti xa wena,
 14. Ndzi bofu ku hlangana ni mahlo ya wena,
 15. Ndzi toya ku vulavula na wena nanhlekanhi,
 16. Loko ri ku : Tilaveleni ra n'wina, u tilata na rona.
-
17. Ku famba ka wena wonge ko wa mazukwa,
 18. Vugingiriko wonge i vunsini.
 19. Ku tshwuka ka wena wonge i lamula
 20. Leri hlayisiwaka hi murimisi lonene.
-
21. Mbilu ya wena yi ri yini hi tichonyonyo ?
 22. Lavo saseka ke, va ni vundhawu muni ?
 23. Switunduluma swi ni xiphemu xo tanihi kwihi ?
 24. Hayi, wena rhandza mbilu ya munhu.

Eka ntila wa 1 mutsari u ri : **" Loko nhongana yi ku mbvoo ... , a hi na mhaka na yona."** Ntila lowu wu kombisa leswaku loko nhongana yi mbvonga a va na mhaka na yona, kasi yi vitana tin'wana ku ta yi va yi kume swo karhi, kutani a yi lavi ku dya yi ri yoxe. Swi tano na le ka vanhu, va huwelelana loko va kume xo karhi lexi navetisaka va lavaka ku kombana xona. Laha va lava ku ndhundhuzela vavasati tanihi vanhu lava kokaka rinoko ra vavanuna, laha loko va kokiwe rinoko va vitananaka va kombana vumbhuri bya wansati.

Eka ntila wa 4 mutsari u ri : **"Mbilu yi navela ku hundza ka wena laha ndzi nga kona."** Laha ku ndhundhuzeriwa wansati, nhwana, loyi a nga teka dzano ra wanuna. Jaha ra hlamusela leswaku ku hundza kunene ka nhwana loyi, rona ri tshama ri karhi ri navela leswaku a ngo tshama a karhi a hundza, a ta kota ku n'wi vona. Jaha ri vula leswaku nhwana loyi u na ntikelo, mbilu ya yena yi navela ku hundza ekusuhi na yena, hikwalaho ka ntikelo wa rirhandzu ra ntiyiso leri a nga na rona. U hlamusela na leswaku u famba vusiku hi mhaka ya rirhandzu leri a nga na rona eka wansati kumbe nhwana loyi leswaku kumbe rin'wana ra masiku a nga kota ku hlangana na yena a n'wi byela leswi nga embilwini ya yena. U tlhela a hlamusela na hi ndlela leyi a tsandzekaka hayona ku n'wi byela ta rirhandzu loko a hlangana na yena, kutani u hundzuka mbheveve, u hundzuka bofu, a tlhela a hundzuka toya, kambe rinoko wanhwana u n'wi kokile. Hakunene vavasati va koka vavanuna rinoko.

Eka mitila ya 17, 18, 19 na 20 mutsari u ri : **"Ku famba ka wena onge ko wa mazukwa, Vugingiriko onge i vunsini, Ku tshwuka ka wena onge i lamula, Leri hlayisiwaka hi murisi lonene."** Mitila leyi yi ndhundhuzela wansati leswi a tekisaka swona mano ya wanuna, hi ndlela leyi a fambaka hayona, a gingirikisaka xiswona wonge o va xiyimbeleri, ku tshwuka ka yena ka nhlonge yo saseka, leyi kombaka ku hlayiseka, na hi ndlela leyi a nga yimekisa xiwona. Mitila leyinharhu eka ndzimana yo hetelela, ku nga 21, 22 na 23 mutsari u ri : **"Mbilu ya wena yi ri yini hi tichonyonyo ?, Lavo saseka ke, va na vundhawu muni ?, Switundulumi swi ni xiphemu xo tani hi kwihi ?** Yi na swivutiso swo ke tinhlamulo, swivutiso leswi i ntshikilelo wo tiyisisa leswaku hakunene wansati wa yiva rinoko ra wanuna un'wana na un'wana a swi na mhaka hambu u fumile kumbe u xisiwana. Leswi hinkwaswo swi

humelela hi mhaka ya ku saseka ka vona. Hakunene vavasati va na nkoka wukulu laha misaveni, kutani va fanela ku dzunisiwa swinene.

NDZIMA YA 4

SWIBUMABUMELO

Vavasati i vanhu va nkoka swinene evuton'wini, hikokwalaho va fanela ku ndhundhuzeriwa swinene. Vatsari va tibuku hinkwavo va ha khutaziwa swinene ku tsala va ndhundhuzela vavasati ku ri ndlela ya ku va nyika matimba leswaku va ya emahlweni na mitirho ya vona leyo saseka, ku aka mindyangu, ku aka tiko hi vutihlamuleri ni ku tinyiketela swinene. Swi ta nyika vavasati matimba yo engetela vuswikoti na vutivi lebyi va nga na byona, va tlhela va kota ku tiantswisa hikuva va karhi va ndhundhuzeriwa.

NDZIMA YA 5

NKATSAKANYO

Ndzavisiso lowu wu ta paluxa nkoka wa vavasati eka rixaka ni le tikweni. Ku na vavasati vo tala lava ndhundhuzeriwaka hikokwalaho ka mitirho ya vona leyo hlawuleka. Ku na wansati wa ndhuma Florence Nightingale, muongori wo sungula wa xisati, loyi a tisa rivoni etikweni hinkwaro. A thiyiwile na vito ra "*The lady with a lamp*" hikokwalaho ka mitirho ya yena yo voninga misava.

Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu vo tikhoma. Va swi kota ku tihlayisa swinene. Eka switlhokovetselo leswi landzelaka : *Vuya murhandziwa, Vatshiveri na Eva na Peggy*, swi humesela erivaleni swinene leswaku i ntiyiso vavasati va swi kota ku tikhoma. Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu lava kotaka ku tirhisa mavoko ya vona. Leswi swi seketela hi xitlhokovetselo xa *Ndzi nhwana*.

Vavasati va ndhundhuzeriwa va ri vanhu vo tirhandza, vo rhandzeka na ku va na rirhandzu. Leswi swi seketela hi swithokovetselo leswi landzelaka : *Thugamama, Sevengwana, Mphikizano wa van'wambhuri, Tintswalo ta manana na Manana.*

Vavasati i vanhu vo saseka na ku tsakeriwa hi vavanuna na vona va tlhela va tsakelana hi xivona. Leswi swi seketela hi xithokovetselo xa *Jamela N'wangwenya*. Kasi eka swithokovetselo swa *Florence Nightingale* na *Vaongori*, vavasati va kombisiwa va ri vanhu lava nga vatirheli va kotaka ku pfuna rixaka.

Vavasati va ndhundhuzeriwa tanihi vanhu lava nga ni vuthlamuleri. Leswi swi paluxa hi swithokovetselo swa *I wansati* na *Vavasati a va na nandzu*. Kasi xithokovetselo xa *Mhani wa mina*, xi paluxa hi ndlela leyi vavasati va kotaka ku ndhundhuzelana hi xivona.

Vavasati i tihosi naswona vanhu lava va swi kota ku koka rinoko ra wanuna. Eka hungu leri hi kuma nseketelo lowu humaka eka swithokovetselo leswi landzelaka: *Wansati hosi ya ku lungha, Hi we hinkwaswo na Mbhuri.*

Va tele vavasati lava faneleke ku ndhundhuzeriwa, loko ku ri eBibeleni kona ku hlaya vona i ku twa khwiri ri pandza. Vavasati vo fana na Mariya, loyi a nga veleka Hosi ya tilo na misava Yesu Kriste, Elizabeth loyi a nga veleka Yohana Mukhuvuri, Mariya wa Magdala, Mariya mana wa Yakob na Yohana hi vona vavasati vo sungula ku ya esirheni ra Yesu, loko a lovile. Leswi hinkwaswo swi kombisa leswaku hakunene vavasati va fanela ku ndhundhuzeriwa. Va na xiave xikulu evuton'wini. Vatsari a hi tsaleni tibuku hi vona, hi va ndhundhuzela, va ta kota ku ya emahlweni na vuswikoti bya vona va ndlandlamuxa tiko.

9. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Botha, J. 2000. *Everyday Life In The World of Jesus*. Biblia. Pretoria.

Crystal, D. 1997. *The Cambridge Encyclopaedia of Language*. Cambridge University Press. New York.

Dickson, E. 1924. *Complete Poems*. Little, Brown. Boston.

Franzosi, R. 2008. *Content Analysis*. Sage Publication, London.

Giddens, A. 1989. *Sociology*. The Alden, Great Britain.

Golele, N.C.P. 2013. *Xiletelo xa Xitsonga*. NCP Golele, Pretoria.

Hlengane, G.S. 1985. *Mhandzela Sasela Vanungu*. Educuum Publisher, Johannesburg.

Hobyane, 2012. *Nxopaxopo wa ku oviwa ka tifanelo ta vamanana eka tsalwa ra*

Ndlandlalati ya Malenga na Nkhavi wa le Ndzhaku, (Unpublished) M.A Dessertation. Sovenga, University of Limpopo.

Hornby, A.S. 2010. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford University Press, New York.

Lamula, A.T. 2012. *Nxopaxopo wa ku oviwa ka tifanelo ta vavasati eka tsalwa ra Khale ka Makwangala. (Unpublished) M.A Dessertation, Sovenga, University of Limpopo.*

Magagane, M.G. 2000. *Bubutsa Ra Mangatsila*. Shuter & Shooter, Pietermaritzburg.

Makhuba, N.C. 1972. *Byela mina*, The Central Mission Press, Cleveland.

Makhubele, K. 2012. *Nxopaxopo hi ndlela leyi Shabangu a paluxaka vavasati hi yona eka tsalwa ra Xidawudawu na Xivoni xa Vutomi. (Unpublished) M.A Dessertation, Sovenga, University of Limpopo.*

Malungana, S.J. 1994. *Vuphati : Praise Poetry in Xitsonga*. Unpublished Doctoral Thesis, Johannesburg.

- Malungana, S.J. 2001. *Vutomi byi hundzulerile*. Via Africa, Cape Town.
- Malungana, S.J. and Salane, V.D. 2007. *Tshangava ra swithokovetselo*. Via Africa, Pretoria.
- Mario Jo Buhle, 1946. *The Origin of The Family Private Property at The State Angels*, University of California Press, New York.
- Marivate C.T.D. 1983. *Mpambulwa Wa Swithokovetselo*. Van Schaik, Pretoria.
- Mashao, H.R. 2004. *The portrayal of child and women abuse wiith special reference to selected Northern Sotho level (Unpublished)*, M.A Dessertation, Sovenga, University of Limpopo.
- Mayevu, G.S. 1992. *Xisaka Xa Nghondho*. Morija Printing Work, Lesotho.
- Milubi, N.A. 1997. *Aspects of defamiliarization in W.M.R. Sigwavhulimu's poetry*, Unpublished Doctoral Thesis, Sovenga, University of Limpopo.
- Mnisi, H.S. 1969. *Phatani Vatsonga*. Sasavona Publishers, Braamfontein.
- Mnisi, H.S. 1974. *Maphundu*, The Central Mission Press, Cleveland.
- Mona, M.J. 1997. *The teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J and Magayisa M.J.*, M.A Dessertation, Sovenga, University of Limpopo.
- Muyambo J.M. 1984. *Vuhiri*. Emmanuel Press.
- Nkondo C.P.N. 1991. *Switshongo*. Morija Printing Works, Lesotho.
- Nkondo C.P.N and Marivate C.T.D. 1985. *Madaladala*. Sasavona Publishers, Braaamfontein.
- Roberts, V.E. 1983. *Writing Themes About Literature*. Eaglewood, Prentice Hall.
- Stearman, K. 1999. *Women's Rights*. Wayland, England.
- Wales, J. and Sager, L. 2001. *Wikipedia. The free Encyclopedia*, Shuter & Shooter, Pietermaritzburg.